કીમત આના છ: ૫.

નિબંધ કરમાળા.

સમુદાય ૧ લો.

રચનાર
કરમઅલી રહીમ નાનજીઆણી. બી. એ.

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર, કચ્છ.
ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેકટર પંચમહાલ તથા રેવાકાંઠા

અમદાવાદ.
આર્યોદય પ્રેસ.

૧૮૯૦

કીમત આના છ. પાકા પૂઠાના આના [illegible]

આ ભાગમાં ત્રણ મણકા છે. પહેલા બે મણકા સાધારણ નિબંધ-
ના છે તેથી તે વિષે ખાસ બોલવા જેવું કશું નથી, મણકા ત્રીજા તરફ
વાંચનારનું ધ્યાન મુદ્દામ ખેંચવાનું છે. એ વિષયના પ્રારંભમાં ભ્રમ એ-
ટલે મનની ઠગાઇઓ સવિસ્તર સમજાવી છે. એનાં મુખ્ય ત્રણ પેટાં કર્યાં
છે. **સ્થળ સમય** અને **સ્થિતિ**. એનું વર્ણન આપ્યા પછી ભ્રમના
મિશ્રિત વિવિધ પ્રકાર આપ્યા છે. સંકટ, ક્રોધ, પ્યાર ઇત્યાદિ કારણોને
લીધે જ્યારે મન ટટાર રહી શકતું નથી ત્યારે એ વક્રતામાંથી કેવી રીતે
ભાત ભાતના ભ્રમ ઉપજે છે તે એમાં સ્પષ્ટપણે દર્શાવ્યા છે. ત્યાર કેડે
કાર્યકારણસંકળના સમજાવી છે. આ આખો મણકો બહુ અગત્યનો છે.
પણ તેમાં એકાગ્ર ચિત કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉપર ટપકે વાંચ્યાથી
સમજાઇ જાય તેવું એ પ્રકરણ નથી. જગતના નિત્યનાં કાર્યોમાં ફલાણો
બનાવ બન્યો તે શા કારણથી એ પ્રશ્ન મનની સામે વારંવાર ખડો થાય
છે કારણ જાણવાની જિજ્ઞાસા મનને એટલે દરજ્જે રહે છે કે તેના આ-
વેશમાં ઉતાવળે બહુવાર ખોટું કારણ ગ્રહણ કરી લે છે. કોઇ અસાધારણ
બનાવ બન્યો તો તેનું કારણ તેની પૂર્વે તરતનો બનેલો બનાવ કિંવા બ-
નાવો છે એમ નિરક્ષર મન, એ બેઉ વચ્ચેનો સંબંધ જોયા કે તપાસ્યા
વગર, માની લે છે. અકસ્માતથી બે ત્રણવાર એમ બન્યું કે અમુક બનાવ
પછી અમુક બનાવ બન્યો તો અજ્ઞાન મન પૂર્ણ રીતે અવલોકન કર્યા વગર એમ
સમજી જાય છે કે એ પ્રથમનો બનાવ પાછળના બનાવનું કારણ હોવું જ
જોઇએ. "ચોર ન દેખા હો તો દેખ સુનાર," "નાગર, કાયથ કૂકડો ત્રણે જાત
જાત," ઇત્યાદિ કથનોની ઉત્પત્તિ ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે અપૂર્ણ અવલોક-
નમાંથી થયલી છે. અલબત પ્રમાણિક સોનાર ભાગ્યેજ મળી આવે છે પણ તે
ઉપરથી એમજ કહેવું કે આખી ન્યાત અપ્રમાણિક છે એ અનુચિત છે. આવી
રીતની ભૂલો ન થાય તથા એક બનાવ પછી તરત બનેલા બીજા બના-
વને તેનું કાર્ય સમજતાં પહેલાં કેટલી કેટલી અને કેવી રીતની
આવશ્યની છે ઇત્યાદિ વિષે નિયમો સટીક આપેલા છે. આ નિયમો
અવકાશ સમયે તથા બહુ ધ્યાનથી વાંચવાના છે. તેમ કર્યા વિ
બર સમજાય એમ નથી. દરેક નિયમ માટે પુસ્તકમાં આ
સિવાય બીજાં વાંચનારે વિચાર પહોંચાડી શોધી કાઢવાં જો

નિયમો લાગુ પાડવામાં કેવા પ્રકારની ભૂલો થવ

અને તે માટે કેવી રીતની સાવચેતી રાખવી જોઈએ તે વિષે પણ એમાં લંબાણથી વિવેચન કરેલું છે.

આ કરમાળા ગૂંથવામાં લૉર્ડ બેકન મિલ તથા ફાઉલરના ગ્રંથોની મદદ ઘણેક સ્થળે લીધેલી છે.

કરમઅલી રહીમ નાનજીઆણી બી. એ.

ડેપ્યુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર.

પંચમહાલ તથા રેવાકાંઠા.

*મિત્રતા.

જ્યારે બે જણ વચ્ચે ઓળખાણ થએથી અથવા ગુણ માલમ પડયાથી દિલબંધાણ થાય છે ત્યારે તેઓ મિત્ર કહેવાય છે અને એ કાર્ય કે હાલત તે મિત્રાચારી કે મિત્રતા.

હાલનો વિષય વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તે માટે જો તેની અંદર ઉતરતાં પહેલાં મિત્રતાને મળતા અર્થના શબ્દો લઇ એક બીજાની સાથે મુકાબલો કરીને તપાશીએ કે તેઓની વચ્ચે શો તફાવત છે તો તે અઘટિત કહેવાશે નહીં. એ શબ્દની સાથે અર્થમાં નિકટ સંબંધ ધરાવનારા શબ્દો દોસ્તી, મૈત્રી, મિત્રાચારી, મોહોબત, પ્રીતિ અને પ્યાર છે. પહેલ વહેલાં આપણે તપાશીએ કે મિત્રતા, મૈત્રી અને દોસ્તી વચ્ચે કાંઇ તફાવત છે કે નહીં. સહજ વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે જે ઠેકાણે આપણે દોસ્તી શબ્દ વાપરીએછીએ, તે ઠેકાણે આપણે મિત્રતા તેમજ મૈત્રી વાપરી શકીએછીએ, અને તેમ કરતાં આપણી મતલબમાં જરા પણ ફેર પડતો નથી, તે ઉપરથી માલમ પડે છે કે મિત્રતા, મૈત્રી અને દોસ્તી વચ્ચે અર્થમાં કશો તફાવત નથી. પહેલા બે શબ્દો સંસ્કૃત ભાષામાંથી નીકળેલા છે અને ત્રીજો ફારસી ભાષામાંથી. મિત્રાચારીમાં એ ત્રણે શબ્દોથી જરા જુદી રીતનો ભાવ રહેલો છે તે મિત્ર મિત્ર વચ્ચેનો સંબંધ અથવા નાતો બતાવે છે. જરા વધારે વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે જે જે ઠેકાણે આપણે દોસ્તી, મોહોબત અને પ્યાર વાપરીએછીએ તે તે ઠેકાણે આપણે પ્રીતિ શબ્દ વાપરી શકીએછીએ એટલુંજ નહીં પણ કેટલેક ઠેકાણે આપણે પ્રીતિ શબ્દ વાપરીએ છીએ અને દોસ્તી મોહોબત કે પ્યાર તેવે દરેક ઠેકાણે વાપરી શકતા નથી. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રીતિ એ શબ્દ સૌથી સામાન્ય છે એટલે કે સૌથી બોહોળા અર્થનો છે. હવે દોસ્તી, મોહોબત અને પ્યાર વિષે વિચાર કરવાનું

---

* આ નિબંધ ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં બુદ્ધિવર્ધક સભામાં વં
આવ્યો હતો અને ૧૮૮૨ માં જ્ઞાનવર્ધક નામના ચોપાનિયામાં
તો તેમાં થોડો વધારો સુધારો કર્યો છે, બાકીના બે વિષયો
ના ત્રિમાસિક ટીકાકારમાં આપવામાં આવ્યા હતા. તે
ધારો કરી હાલના રૂપમાં આપ્યા છે.

દોસ્તી ફક્ત કાંયં કે હાલત બતાવે છે, પ્યાર લાગણી બતાવે છે અને મોહોબત હાલત તેમજ લાગણી બન્ને બતાવે છે. જેમકે 'મારી અને તેની વચ્ચે દોસ્તી છે' 'મારો તેના ઉપર પ્યાર છે' એ વાક્યોમાં દોસ્તી ઠેકાણે પ્યાર કે પ્યાર ઠેકાણે દોસ્તી વાપરી શકતા નથી, પણ મોહોબત બન્ને ઠેકાણે વાપરી શકાય છે, હવે મોહોબત જ્યારે હાલત બતાવે છે ત્યારે દોસ્તી અને મોહોબત વચ્ચે શો ફેર છે તે તપાશીએ; ફેર એટલોજ કે બહુ નજીકની દોસ્તી તે મોહોબત કહેવાય છે. હવે બાકી તપાસવાનું એટલુંજ રહ્યું કે મોહોબત જ્યારે લાગણી બતાવે છે ત્યારે તેની અને પ્યારની વચ્ચે શો ફેર છે. ઇશ્વરે મૂકેલો કુદરતીચાહ આપણે "પ્યાર" વડે દર્શાવીએછીએ. જેમકે માબાપનો બચ્ચા ઉપર પ્યાર, ભાઇ બેહેનનો પ્યાર ઈત્યાદિ. પરંતુ એ ઠેકાણે આપણે મોહોબત વાપરતા નથી. બીજી રીતનો ફેર એ છે કે–પ્યારની સાથે જ્યારે ઇસ્ક ભેળાયલો હોય છે ત્યારે ઘણું કરી મોહોબત વપરાય છે. આ **અર્થ ભેદ** આ વિષયમાં દાખલ કરવામાં મારો ખાસ હેતુ એ છે કે એ બાબત ઉપર આપણા દેશી ભાઇઓનું લક્ષ ખેંચવા માગુંછું કારણકે અંગ્રેજીમાં ઘણાં પુસ્તકોમાંથી એવા અર્થ ભેદ મળી શકે છે પરંતુ ગુજરાતીમાં હજુ સુધી મારા વાંચવામાં એવી એક ચોપડી આવી નથી. કોઇ કહેશે કે એતો નકામી માથાકૂટ છે પણ તેમ નથી. એવા એવા અર્થ ભેદથી ભાષા ખેડાતી જાય છે અને જેમ પડતર જમીન ખેડાયાથી આબાદી થાય છે તેમ ભાષાની આબાદીનું એ એક સાધન છે. વળી એ ભાષાના અભ્યાસીઓને એથી એક સગવડ થઇ પડે છે. *

દોસ્ત ત્રણ પ્રકારના છે **જાની, ઝબાની** અને **નાની** દોસ્ત. જે આપણને અંતઃકરણથી ચાહતા હોય તે આપણા જાની દોસ્ત; જેઓ જીભે મીઠાશ રાખે તે ઝબાની; અને જેઓ ફકત આપણા પૈસા ખાવા વાસ્તે અથવા પોતાની ગરજ સારવા માટે આપણા દોસ્ત થાય તેઓ નાની કહેવાય. ફારસી ભાષામાં નાન શબ્દનો અર્થ રોટલી થાય છે અને નાની દોસ્ત એટલે જેઓ ફક્ત રોટલી વાસ્તે રોટલાવાળાના દોસ્ત અથવા બીજા બોલોમાં બોલીએ તો જેઓ **પૈસાના ચી-**

---

* સ્નેહ અને ચાહના અર્થ ભેદ વિષે વાંચનારાઓએ પોતેજ

આશા ઉપર લલચાઈને પૈસાદારના દોસ્ત થાય તેઓ.

જાની દોસ્ત બે પ્રકારના છે. એક તો જેઓ પોતાને પૈસા સંબંધી અમે તેટલું નુકસાન થતું હોય તેની દરકાર નકરતાં મિત્રનો હાથ ગ્રહે; બીજા જેઓ પોતાના મિત્રને નાણાંની મદદ કરે એટલુંજ નહીં પણ તેને આપદામાંથી બચાવવાને પોતાનો જીવ જોખમમાં આવી પડે તેમ છતાં પણ પછાત નહીં પડે; એવા દોસ્તો વિરલાજ હોય છે; એવા મિત્રો તો ભાગ્યશાળીનેજ મળી શકે અને જેઓ એવા મિત્રો મેળવવામાં પાર પડ્યા છે તેઓને આ દુનિયામાં ખરેખરા સુખી ગણવા જોઇએ.

ઝબાની દોસ્ત—એવા દોસ્તોના પણ બે વિભાગ થઇ શકે છે. એકતો જેઓ પોતાના દોસ્ત ઉપર પ્યાર રાખે ખરા પણ તેમને સહાય કરવામાં જો તેઓને હાનિ નહીં થતી હોય તોજ તેમ કરે; અને બીજા જેઓ પોતાના મિત્રને મદદ કરવામાં પોતાનું સ્હેજસાજ નુકસાન થતું હોય તોપણ તેમ કરે ખરા. એવા દોસ્તોને તાળી મિત્રો પણ કહી શકાય.

જાની દોસ્તો મિત્રાચારી બાંધવામાં સ્વાર્થ રાખતા નથી અને એવી દોસ્તી ઘણું કરી નીભી શકે છે. Love without end has no end એટલે કે 'સ્વાર્થ વિનાની પ્રીતિ હમેશ સુધી ટકે છે'.* એવા દોસ્તો આપણા સુખ તેમજ દુઃખમાં ભાગ લેછે અને તેઓના ભાગ લેવાથી દુઃખ અરધું થઈ રહેછે અને સુખ બમણું થાય છે. તેમાં પણ વિશેષ કરીને દુઃખની વખતે તેઓ વધારે પરિચય રાખે છે કારણકે સુખની વેળા કરતાં દુઃખની વેળાએ મિત્રની વધારે અગત્ય છે. કહ્યું છે કેઃ—

મરા યાર બાયદ દરઅયામે ગમ;
બશાદી નયાયદ મરા યાર કમ.

(અર્થ) 'મને દુઃખની વખતે દોસ્તની જરૂર છે. સુખની વખતે તે મને દોસ્તનો તોટો નથી.'

જેમ લુણ વગર અન્ન ફિક્કું લાગે છે તેમ મિત્ર વિના મોજ ફિક્કી લાગે છે તથાપિ સુખની વખતે મોજ મઝાહમાં ભાગ લેનાર નહીં હોય તો આપણને ઘણી અડચણ પહોંચતી નથી. પણ જ્યારે કાળચક્રથી સંકટ રૂપી સાગરમાં ગરક થઇ ગયા

* આ ઠેકાણે એન્ડ (end)ના બે અર્થ છે. સ્વા

તેમાંથી ઉગારવા મિત્રની મદદની આપણને કેટલી અગત્ય છે અથવા જ્યા-રે **નિષ્ફળતાનો** જબરો ઘાવ આપણા હૃદય ઉપર લાગે છે ત્યારે દોસ્ત-ના દિલાસા રૂપી મલમની કેટલી જરૂર છે! દોસ્તની પરીક્ષા દુઃખની વે-ળાએ થાય છે. દોસ્તને જ્યારે દુઃખની કસોટી ઉપર કસવામાં આવે છે ત્યારેજ તેની ખરી કીમત માલમ પડે છે. Prosperity gains friends and adversity tries them એટલે કે સુખની વખતે દોસ્તો એકઠા થાય છે અને દુઃખની વખતે તેમની પરીક્ષા થાય છે. જે દોસ્ત આપણ-ને ગરજની વખતે કામ નહીં આવે તે શા કામનો? A friend in need is a friend indeed એટલે કે **ગરજની** વખતે કામ આવે તે-જ ખરેખર દોસ્ત. કોઇ કોઈ દોસ્તની વચ્ચે પ્રીતિનો ઝરો એવો તો પૂર જોશથી વહ્યા કરે છે કે કોઇ પણ તરેહની આ દુનિયાની **નડતર** તેને વેહેતાં બંધ પાડી શકતી નથી અને તેઓનો પ્યાર એક બીજા ઉપર એ-વો તો દૃઢ અને અનહદ હોય છે કે તેઓ જાણે એક બીજાને ભૂલીજ જાય છે અને પોતાના દોસ્તનું કલ્યાણ તે પોતાનુંજ કલ્યાણ સમજી લે છે; અને પોતાના મિત્રને બચાવવાને પોતાનો જીવ અર્પણ કરવાને **અચ-કાય** નહીં, પણ તેમાં ઓરણી ખુશી થાય. આવી દોસ્તીનો એક તારીફ લાયક નમુનો નીચે આપું છું.

સાઈરેકયુઝ શેહેરમાં ડેમન અને પેથીઅસ નામના બે મિત્રો રહેતા હતા તેઓ એક બીજા ઉપર અતિશય પ્રીતિ રાખતા હતા. એક દિવસ એવું બન્યું કે ડેમનને કંઈ રાજદ્વારી કારણસર ત્યાંના જુલ્મી હાકમ ડાયોનિસીયસે ફાંસીની શિક્ષા કરી. ડેમનને આ સજાને તાબે થવું પડયું; પણ તેણે પોતાની સ્ત્રી અને બચ્ચાંની છેલ્લી ભેટ લેવાને વાસ્તે માગી લીધું. ડાયોનિસીયસે એ અરજ કબૂલ રાખી પણ તે એવી શરતથી કે ે બદલે જામીન તરીકે પીથીઅસ ફાંસીના દીવસ સુધી કેદમાં અને જો તે દીવસે ડેમન પાછો ન આવે તો તેને બદલે અને ફાંસી દેવામાં આવે. પીથીઅસે એ શરત ખુશીની રાખી. ફાંસીનો દીવસ નજીક આવ્યો પણ ડેમન પાછો વ-યોનિસીયસ કેદખાનામાં પીથીઅસ પાસે ગયો અને વળમાં સાચો મિત્ર કયાં છે'? પીથીઅસે જવાબ વાળ્યો 'તે મિત્ર છે અને તે ખચિત પાછો આવશે'; ડાયોનિસીય-

સ કહે તું તો મૂરખો છે. મરવાને તે વળી કોઈ પાછો આવતો **હશે?** તારા જેવો ભોળો નથી કે મોતના પંજામાંથી એક વખત છટકી ગયા પછી જાણી જોઇ પાછો ફસાય. પીથીઅસે કહ્યું "ઈશ્વર કરે ને તમારૂં કહેવું સાચું ઠરે. ઇશ્વર આગળ મારી એજ પ્રાર્થના છે કે એ પાછો ન આવે, કેમકે એ બચરવાળ છે તેથી મારા કરતાં એની જીંદગાની વધારે અગત્યની છે." ફાંસીનો મુકરર કરેલો વખત આવ્યો. પણ ડેમન પાછો આવ્યો નહીં. આખરે પીથીઅસને ફાંસીનાં લાકડાં આગળ લઈ ગયા ત્યાં તેણે એકઠા થયલા લોકો આગળ આવી રીતનું ભાષણ કર્યું "ગૃહસ્થો મારો મિત્ર હજી નથી આવ્યો તેથી તેના સાચવટ ઉપર કદાચ તમને શક ઉત્પન્ન થતો હશે પરંતુ તમારે એવી રીતનો બિલકુલ શક રાખવો નહીં. તમો જુઓ છો કે આજે બહુ તોફાન છે તેથી એના આવવામાં ઢીલ થઇ હશે એ કારણથી કદાચ તે મોડો આવે પણ પાછળથી તમારી ખાત્રી થશેકે મારૂં બોલવું સત્ય હતું પણ હવે હું વખત ખોવા માગતો નથી, અબઘડી તે આવી લાગશે. જલાદ તું તારૂં કામ જલદી કર" હજી છેલ્લા શબ્દો **તેના હોઠ ઉપર હતા** એટલામાં જોશભેર ઘોડો દોડાવતો દોડાવતો અને "સબર કરો સબર કરો! પુકારતો એક જણ આવી લાગ્યો. **એ કોઇજ નહી પણ ડેમન હતો. ડાયોનીશિયસને એના સાચવટ** વિષે પતીજ થઇ અને **તેને મોતની શિક્ષા માફ કરી** એટલુંજ નહીં પણ તે દિવસથી બન્નેને પોતાના મિત્ર કરી રાખ્યા. ધન્ય છે એવા મિત્રોને!

નાનીદોસ્તો જ્યાં સુધી આપણી પાસે પૈસો હોય છે ત્યાં સુધી આપણી સોડ મૂકતા નથી અને મીઠી મીઠી વાતો કરી આપણને રીઝવવાને વાસ્તે તરેહવાર યુક્તિઓ કરેછે. જેમ માખો ગોળ ઉપર ભણભણાટ કરેછે તેમ એ દોસ્તો પણ જ્યાં સુધી પૈસારૂપી ગોળ આપણી પાસે હો[ય] છે ત્યાં સુધી તે ઉપર હેતના શબ્દનો ભણભણાટ કરેછે પણ જેમ આપણા પૈસા ઓછા થતા જાયછે તેમ તેમ તેઓની પ્રીતિ પણ [ઓછી] થતી જાય છે, અને જ્યારે આપણે છેક ગરીબી હાલતમાં આવી[એ] ત્યારે જાણે તેઓ આપણને ભળ્યાજ નહીં હોય તેમ મ્હો ફે[રવી] જાયછે. અને પીઠ પાછળ નિંદા કરે ને વળી **વટાવમાં** "[એણે] પોતાના પૈસા આવી રીતે ઉડાવી દીધા." ઈત્યાદિ કહેછે. [એનો] નમુનો પણ નીચે આપુંછું. એ દાખલો શેક્સપીઅરન[ા]

પેન્સના નાટકમાંથી લીધોછે.

એથન્સ શેહેરમાં ટીમન નામનો એક અમીર રહેતો હતો. એ અમીર એટલો તો દોલતમંદ હતો કે તેની દોલત **હિસાબના વર્તુલમાં આવી શકે** નહીં. જાણે કારૂન કે કુબેરનો ખજીનો તેને હાથ લાગ્યો હોય અથવા જાણે લક્ષ્મી તેની લોંડી થઇ સેવા કરતી હોય એટલું દ્રવ્ય તેની પાસે હતું. તે ઉદાર અને સખી હોવાથી મોકળે હાથ પૈસો ખરચતો. દરરોજ સંખ્યાબંધ મેહેમાનો તેને ત્યાં જમવા આવતા, મોટા મોટા માતબર લોકો અમીરો વગેરે એ ખાણાંમાં ભાગ લેતા એ માંહેલા કેટલાક અમીરો તેના ખાસ માનીતા થઈ પડ્યા હતા. ટીમન તેઓની સારી રીતે બરદાસ્ત લેતો, તેઓને રોજ રોજ ઊંચા પકવાનો જમાડતો અને નવી નવી બક્ષિસોથી **નવાઝતો**. એ બક્ષિસોના બદલામાં તેઓ **રંગીન ભાષાથી** તેની સખાવતની તારીફ કરતા, તરેહવાર રીતે ખુશામદ કરતા અને પોતાનો પ્યાર બતાવવામાં એક બીજાની સરસાઇ કરતા અને જાણે ટીમનને વાસ્તે પોતાનો જીવ પણ અર્પણ કરવાને રાજી હોય એવું ડોળ ઘાલતા. આ ભોળા દિલનો અમીર તેઓનું સર્વ કહેવું સાચું માનતો અને તેઓને પોતાના ભાઈ સમાન ગણતો. આમાંના ઘણાજ માનીતા લુશીઅસ, લુકુલસ, સેમપ્રોનીઅસ અને વેન્ટીડીઅસ એ નામના હતા. એ છેલ્લા શખ્સને તેણે પૈસાની મોટી રકમ આપીને કેદખાનામાંથી છોડવ્યો હતો. આ ચારે દોસ્તદારોને વખતસર મદદ કરવામાં તથા તેઓને મોજમઝાહ કરાવવામાં તે અતિશય ખરચ કરતો. એ વગેરે બીજા પણ ઘણા નકામા ખરચ રાખતો. એવી રીતે રોજ રોજ ઉજાણીઓ, નાચરંગ, વગેરે જોઇ તેના એક વફાદાર નોકરના દિલમાં ઘણું લાગી આવતું તેથી એ નોકર પોતાના શેઠને એ બાતપર ધ્યાન આપવાને વારંવાર વિનંતિ કરતો પણ ફોકટ. એ અમીર એવું સમજતો કે મારૂં દ્રવ્ય કોઈ કાળે ખૂટવાનું નથી. ગમે એટલી તેની ગંજાવર હતી પરંતુ આવા લખલૂટ ખરચ આગળ કાંઇ

...ડી. રફતે રફતે તેનું રોકડનાણું સર્વ તણાઇ ગયું અને ત્યાર ... વેચવા લાગ્યો તેનો પણ આખરે છેડો આવ્યો અને સામું ... હવે ખરચને વાસ્તે પૈસા તો જોઈએ. તેથી ફ્પલા નોકરે ... કહ્યું કે માગનારાઓ તકાઝો કરે છે અને આપણી

ચાલે તો કાંઈ રહ્યું નથી. શેઠ કહે આપણી આટલી બધી જમીન છે. તે વેચતો કાં નથી? નોકર કહે અફસોસ તે તો બધી વેચાઈ ગઇ છે. એમ કહેતાં તેની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. શેઠ કહે તું ખિન્ન થઇશ નહીં. મારા એટલા બધા **મિત્રો** છે ત્યારે મને પૈસાની શી ફિકર છે. એમ કહી પોતાના ચાકરોને બોલાવીને પોતાના જુદા જુદા મિત્રોને ઘેર પૈસા લેવા મોકલ્યા. પહેલો ચાકર લુકુલસને ઘેર ગયો. આ ખૂબીવંતા દોસ્તે ગઈ રાતના **સ્વપ્નામાં એવું જોયું** હતું કે ટીમને તેને એક સરસ સોનાની રકાબી ભેટ કરી. તે પોતાનું સ્વપ્નું સાચું પડવાનો ખ્યાલ કરતો બેઠો હતો એટલામાં ટીમનનો ચાકર આવી લાગ્યો. તેને જોઇને તે મનમાં મલકાવા લાગ્યો કે મારો ખાબ ખરો પડશે પણ જરા રહી તેને માલમ પડ્યું કે ટીમને ઉલટા પૈસા મગાવ્યા છે, ત્યારે બિચારો નિરાશ થયો અને નિર્લજ થઈ નોકરને કહ્યું "તું ઘણો ચંચળ દીસે છે. આ લે એ પૈસા તને આપું છું તે, અને તારા શેઠની આગળ એવું જાહેર કરજે કે એ મને મળ્યોજ નથી." તેના બાકીના મિત્રો પણ **નિમકહરામી બજાવવામાં કાંઇ ઓછા ઉતર્યા** નહીં અને જે વેન્ટીડીઅસને તેણે જેલમાંથી છોડવ્યો હતો તે પણ ટીમનના માણસને ઠાલે હાથે પાછો વાળતાં લજવાયો નહીં. ટીમનના તેઓ એટલા આભારી હતા કે તેઓ તેને વાસ્તે ગુલામ તરી કે વેચાય તોપણ તેના આભારોનો બદલો વાળી શકે નહીં. જ્યારે ટીમન પોતાના દોસ્તોની બેવફાઈથી વાકેફ થયો ત્યારે તેના દિલ ઉપર કેવો કારી ઝખમ લાગ્યો હશે તેનો વિચાર આપણને સહજ આવી શકે. તે એટલો તો નિરાશ થયો અને દુનિયા તેને એવી તો અકારી થઇ પડી કે તેણે સર્વસ્વ ત્યાગ કર્યું અને પશુઓની મિસાલે એક ગુફામાં વસવા લાગ્યો અને તે દિવસથી તે તમામ માણસ જાતને ધિક્કારવા લાગ્યો. એવા મિત્રોથી સાવચેત રહેવું જોઈએ.

દોસ્ત પસંદ કરવા વિષે:—મિત્રાચારી બાંધવાની આગ... વિચાર કરવો જોઇએ કારણ કે આપણું દિલ કોઇની સાથે પ... અને પાછળથી તે ના લાયક માલમ પડ્યો તો પછી મિત્ર... છોડવી મુસ્કેલ થઇ પડે છે. કોઈ પણ શખ્સની સાથે ... આપણું મન ઈચ્છે તો પેહેલવેહેલાં તેના ગુણદોષ

તોળી જોવા અને જો એવું માલમ પડે કે ગુણોની સાથે સરખાવતાં દોષ નજીવા છે (કારણ કે દરેક માણસમાં થોડા ઘણા દોષ તો હોવાજ જોઇએ) તો તેની સાથે સંગત કરવી અને જો તેમ કીધાથી એમ માલમ પડે કે તે ખરેખર આપણા ઉપર પ્રીતિ રાખેછે તો તેની સાથે દોસ્તી બાંધવી. લુચ્ચાઓ તેમજ નાદાન સાથે દોસ્તી કરવી નહીં કારણ કે નાદાન દોસ્તો ઘણી વખતે દુશ્મનની ગરજ સારે છે. કહ્યું છે કે **નાદાન દોસ્ત કરતાં દાનો દુશ્મન ભલો.** ગરીબ માણસે ધનવાનની સાથે દોસ્તી કરવા પ્રયત્ન કરવો નહીં કેમકે એવી દોસ્તી ટકી શકતી નથી અને કોઈ વખતે એમાંથી ખરાબી થાયછે.

દોસ્તીથી થતા ફાયદા—લોર્ડ બેકન મૈત્રીના બે મુખ્ય ફાયદા બતાવેછે. "Friendship maketh indeed a fair day in the affections from storm and tempests."

અર્થ—મૈત્રી મનોવિકારરૂપી મોજાઓ અને તોફાનને શાંત પાડી રળિઆમણો દીવસ કરી દેછે. " It maketh a day light in the understanding out of darkness & confusion of thought." એટલે વિચારોનો અંધકાર અને ગભરાટ દૂર કરી બુદ્ધિ ઉપર તે પ્રકાશ નાંખેછે. એ ફિલસુફનાં ઉપલાં વચનો અમૂલ્ય છે; અને એ થોડા શબ્દોમાં બહુ અર્થનો સમાવેશ કર્યોછે. શોક અથવા આનંદનો ઊભરો મિત્ર આગળ બહાર કહાડવાથી મન મોકળું થાયછે અને તેમાંથી કચરો નીકળી જવાથી મન સાફ થાયછે. દિલગીરી મનમાં ને મનમાં રૂંધાયાથી નુકસાનકારક થઇ પડેછે. લાટિન ભાષામાં એક કહેવત છે તે આ વાતને આબાદ લાગુ પડેછે "*Cor ne edito.*" તું તારા અંતઃકરણને ખાઈશ નહીં; મતલબ કે વિચારોને મનમાં ગુંગળાવી રાખ્યાથી અંતઃકરણ ખવાઇ જાય છે. મૃત્યુ પ્રતે મોટેથી રડવાનો આપણાં બૈરાંઓમાં જે ચાલ છે તે એક રીતે ગુ ભરેલો છે પણ તે હદ કરતાં ઉપરાંત થઇ જવાથી ધિક્કારને યોગ્ય પડેછે.

ે ફાયદો બુદ્ધિને લગતો છે. મિત્ર આગળ પોતાની યોજનાઓ ...વ્યાથી તે ગોઠવાઈને પોતાની મેળે સરખી થઈ રહે છે. શાણા મિત્રની સલાહ થકી ઉપજતો લાભ અધિક ગ... ...ાં લુગડાં આખો ઉન્હાળો ફારફેર કર્યા વગર પેટીમાં

રાખી મૂકયાં હોય અને પછી શિઆળામાં ઉપયોગમાં લાવતાં ખરાબ ગં-
ધવાં માલમ પડેછે. તેમ આપણી યોજનાઓ મિત્ર આગળ કહી બતા-
વ્યા વગર એકદમ અમલમાં લાવતાં તે ઘણી વખતે છિદ્રવાળી અને અ-
પૂર્ણ માલમ પડેછે. લોકો ભલે કહે કે **ધણીને ઢાંકણીમાં સૂઝે તેવું પડો-
સીને આરસીમાં પણ ન સૂઝે**; પરંતુ તેમ નથી. આપણી કરેલી ગોઠવણો
આપણા વિકારો અને સ્વાર્થ રૂપી ભીનાસમાં તરબોળ થયાથી વક્ર ગતિ
પામી આપણી નજરે પડેછે, પણ મિત્ર તેને ખરા રૂપમાં જુએછે. વળી
પોતાનું કરેલું સ્તુતિપાત્ર કામ પોતાને મોઢે ઓચરવું અઘટિત ગણાય,
પણ તે મિત્રને મોઢે શોભે છે.

મિલ મેળાપ હર્ષ. મિત્ર મિત્રને ભેટેછે ત્યારે કેવો હરખાયછે. મિત્ર
અવકાશે વાત વિનોદ કરેછે તેઘડી કેવો આનંદ વિલાસ ઉતપન્ન કરેછે!
જીવ સજાતીય જીવ સાથે એકમેક થયાથી કેવો તલ્લીન થઇ જાયછે;
તે ઘડી અલૌકિક સુખનો અનુભવ કરાવેછે. જીવ જીવની ઉપર આશ્રય
માટે અઢેલી પડેછે અને વિશ્રાંતિ ભોગવેછે. દોઢ ગાઉ ઉપર મિત્ર રહેતો
હોય તોપણ સજાતીય જીવ વચ્ચે એવું આકર્ષણ હોયછે કે એક બીજાને
ખેંચી લેછે. છોને **ધોતેધોત** વરસાદ પડે, મિત્ર તેની કયાં દરકાર કરે
છે? કહ્યું છેઃ—

આવ હય આદર હય, હય નેનોમે નેહ;
તુલસી વા ઘર જાઇએ, જો પથ્થર બરસત મેહ.

મીરસૂઝ નામનો શાએર દોસ્ત સંબંધી બહુ ઉત્તમ કહી ગયોછે.

કિયા સૈર સબ હમને ગુલઝારે દુનિયા,
ગુલે દોસ્તીમેં અજબ રંગો બૂહય.

અર્થ.

અમે તમામ દુનિયા રૂપી બાગ ફરી વળ્યા પણ દોસ્તીમાં તો
વિચિત્ર રંગ અને સુગંધ છે અર્થાત્ આખા દુનિયારૂપી બાગમાં
જેવું રંગ અને સુગંધ વાળું ફુલ એકે નથી.

દોસ્તીથી થતા ગેરફાયદા—જેમ સુપાત્ર મિત્રથી ફા
તેમજ દેખીતું છે કે કુપાત્ર મિત્ર થકી ગેરફાયદા થાયછે. ઘ
માણસો કુસંગીની સાથે મૈત્રી કરવાથી પાયમાલ થઇ જ
તે એવું બનેછે કે આપણા શત્રુઓ બાતમી મેળવવા

ને કોઈ બુરા વ્યસનમાં નાંખવા એવા દુષ્ટ કૂતરાઓને આપણી પછવા-
ડે લગાડી દેછે. માટે એ વાતની બહુ સંભાળ રાખવી જોઈએ. દુશ્મનનો
દોસ્ત તે આપણો દોસ્ત થાય નહીં એ નિયમ ઘણે દરજ્જે ખરો છે પણ
તદ્દન ખરો નથી. કેટલાક એવા ભલા અને સ્નેહી સ્વભાવના હોય છે કે
તેઓ કોઈની સાથે બિલકુલ વેરજ કરે નહીં. એવાં માણસ દુશ્મનના
દોસ્ત થઇ શકે છે અને વખતે બેઉ વચ્ચે સલાહ પણ કરાવી દે. એવી-
જ રીતે જે આપણા દુશ્મનની સાથે હળી મળી ચાલે તે આપણો દુશ્મ-
નજ છે એમ સમજવું નહીં. સદ્ગૃહસ્થનું મુખ્ય લક્ષણ એછે કે ફરજ પડયા
સિવાય વેર તો કોઈની સાથે કરવુંજ નહીં. વળી દુશ્મનની સાથે એવી
રીતની વર્તણુક ન રાખવી જેથી તેની સાથે કોઈ વખતે સલાહ કરવાની
બારીજ ન રહે.

મિત્રાચારીમાં ભંગ પડવાનાં કારણો. મુખ્ય ચાર કારણો છે.
પૈસો, સ્ત્રી, કાચાકાન અને કડવા સખુનો.

પૈસાથી દોસ્તીમાં કેમ ખલલ પડેછે એ વાત સૌને જાણીતી છે;
તેથી દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. એ ઉજળી પીળી વસ્તુ બાપ
દીકરા વચ્ચે, ભાઇઓ વચ્ચે ઝઘડો ઉત્પન્ન કરેછે, ત્યારે બીજાઓની તે
શી વાત કરવી ?

સ્ત્રીથી દોસ્તીમાં ખલલ કેમ પડેછે, તેનો એક અચ્છો દાખલો
મહા નાટક ગુરૂ શેકસપીઅરના “ટુ જેન્ટલમેન ઓવ વેરોના” નામના
નાટકમાંથી મળી આવેછે તેની ટુંક મતલબ હું નીચે આપુંછું.

વેરોના શેહેરમાં વેલેન્ટાઈન અને પ્રોટીઅસ નામના બે મિત્રો હતા.
ેઓ એક બીજા ઉપર ઘણો પ્યાર રાખતા હતા. વેલેન્ટાઈનને નવાં નવાં
રો જોવાની ઘણી ખાહેશ હોવાથી તેણે એક દિવસે મિલાન શેહેર
જવાનો ઇરાદો કર્યો. તેણે પ્રોટીઅસને સાથે આવવાને વાસ્તે કહ્યું
ીઅસે ના પાડયાથી તેને એકલો જવાની ફરજ પડી તેથી તે પો-
સાથે ભેટીને મિલાન તરફ રવાને થયો. આ શેહેર તેને પ-
તે ત્યાં બાદશાહની નોકરીમાં રહ્યો. બાદશાહ તેની પ્રવીણ-
પ્રતિદિન તેને વધારે ચાહવા લાગ્યો અને પોતાના એક
પ્યો; આથી તેને બાદશાહના મેહેલમાં વારેઘડીએ
પડતી. એમ કરતાં બાદશાહની સુંદર દીકરી સિ-

સિલ્વિયા સાથે તેનો સ્નેહ બંધાયો અને સિલિવિયા પણ તેની સાથે મો-હોબત રાખવા લાગી. પણ રાજાની મરજી તેને કોઈ બીજા શખ્સ વે-રે પરણાવવાની હતી તેથી તેઓ પોતાનો પ્રેમ છુપો રાખતાં. હવે એવું બન્યું કે પ્રોટીઅસને કોઈ કારણસર મિલાન આવવું પડયું, આથી તેનો મિત્ર વેલનટાઈન બહુ મગન થયો અને રાજા અને તેની દીકરી સાથે તે-ની ઓળખાણ કરાવી અને તેઓ આગળ પોતાના દોસ્તના ગુણ વિષે બહુ વખાણ કર્યાં. ત્યાર પછી આ બે દોસ્તો એકાંતે જઈ એક બીજાની ખબર પૂછવા લાગ્યા. વેલેનટાઈને પોતાની પ્રેમની કથા મિત્ર આગળ ખો-લીને કહી. પણ હવે પ્રોટીઅસને વધારે વાર મિત્ર કહેવો ન જોઈએ કાર-ણ કે સિલ્વ્યાને જોઇને તેનામાં કામદેવે પ્રવેશ કર્યો હતો. આ **આંધળા દેવે** તેના પોચા મનમાં ઘુસી જઈ મિત્રસ્નેહ અને વિવેકરૂપી ખજાના ઉપ-ર હાથ નાંખી તે લૂટી લીધો; તેથી વેલેન્ટાઇને જે વાત કરી તેથી તે બળવા લાગ્યો અને તેનામાં ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઈ. પણ બીચારા વેલેનટાઈનને એ વિષે ખબર નહોતી. એક દિવસે એવું બન્યું કે વેલનટાઇન અને તેની **પ્રેમદા** છુપી મુલાકાતોથી કંટાળી જઇ એવો મનસુબો કર્યોકે તે રાતના ગામ છોડી બીજે **ક્યાં** નીકળી જવું. આ ઈરાદાથી તેણે પ્રોટીયસને વાકેફ કર્યો. પ્રોટીઅસ તો એવી તક માટે વાટ જોતો હતો. તેણે તરત બાદશા-હને ખબર કરી. બાદશાહ વેલનટાઈન ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને તેને દેશ-નિકાલ કર્યો; પણ પ્રોટીઅસ એટલાથી ધરાયો નહીં. તે એવોતો પ્રેમાંધ બન્યો હતો કે દોસ્તીના સર્વે હક ભૂલી ગયો, પાદશાહ અને સિલ્વિયાની આગળ પોતાના દોસ્તને વખોડવા લાગ્યો એવી મતલબથી કે સિલવિયા તેના દોસ્ત વિષે ખરાબ મત બાંધે અને છેલ્લે સરવાળે જો કે સારી પેઠે જાણતો હતો કે તેનો મિત્ર જીવતો છે તોપણ સિલવિયા આગળ પોતા-ના મિત્રને મુએલો જાહેર કરવાને તે અચકાયો નહીં.

સ્ત્રીના મોહ થકી દોસ્તની **એકીનદારી** કેવી રીતે ચળ[illegible] તે આ ઉપરથી માલમ પડે છે. કેટલાક મહા પુરૂષોનો એવો [illegible] સઘળા કજીઆ સ્ત્રી થકીજ નીપજે છે. તેઓનું કહેવું એ[illegible] woman is at the bottom of every quarrel. [illegible] કજીઆનું મૂળ સ્ત્રી છે. પણ હું ધારૂં છું કે એતો અતિશ[illegible]

સ્ત્રીના સંબંધમાં નીચેનો **ફકરો** આટવેગાંથી [illegible]

યાં છે. એમાં સચ્ચાઇ કેટલી છે તેનો ખ્યાલ વાંચનારને સોંપું છું.

What mighty ills have not been done by woman!
Who was it distroyed the Capitol? A woman.
Who lost Mark Autony the world? A woman.
Who was the cause of a long ten years' war.
And laid at last old Troy in ashes? A woman.
Destructive, Damnable, deceitful woman.

અર્થ—કઈ મોટી ખરાબી સ્ત્રી થકી નથી થઇ? કાપીટોલને વિશ્વાસઘાતથી કોણે સોંપ્યો! સ્ત્રીએ. માર્ક આન્ટનીના હાથમાંથી દુનિયાનું રાજ્ય કોના થકી ગયું? સ્ત્રી થકી. દશ વરસ સુધી ચાલેલી લાંબી લડાઇ જેને પરિણામે પુરાતન ટ્રાય બળી ખાખ થયું, તેનું કારણ કોણ હતું? સ્ત્રી. કોઇજ નહીં પણ નાશકારક, મહાદુષ્ટ, કપટી સ્ત્રી.

સ્ત્રી લખનાર હોત તો કદાચ આથી જાુદુંજ લખત.

કાચા કાન—જ્યારે બે જણ વચ્ચે ઘણી દોસ્તી બંધાય છે ત્યારે ઘણું કરીને એવું બને છે કે અદેખા લોકો તે સાંખી શકતા નથી તેથી તેઓ દોસ્તી તોડવા વેતરણ કરે છે. કેટલાક પોતાને તેમાં સ્વાર્થ હોય છે તેથી કરે છે અને કેટલાક સ્વાર્થ વગર કેવળ ઇર્ષાથી તેમ કરે છે અને બેમાંથી એક કાચા કાનનો હોય છે તો એવા લોક ફાવી જાય છે. જે માણસને આપણે ઘણા વરસો સુધી અજમાવ્યો હોય તેની વાત એકદમ માનવી તેમાં દોષ ન ગણાય; પરંતુ બીજાઓની વાત પૂરતી તપાસ કર્યા વગર ઝટ ખરી માનવી નહીં. એથી બહુ ખરાબી થાય છે. ખુદ ધણી ધણીઆણીના પ્યારમાં ભંગાણ પડે છે ત્યારે દોસ્તો વિષે શું કહેવું હોય? જેઓએ શેકસપીઅરનો ઓથેલો અથવા જેને ગુજરાતીમાં કસરીવજના ...રસ્તાન કહે છે તે વાંચ્યો હશે તેઓને યાદ હશે કે ઓથેલો કેશીઓ ...ે પહેલાં ચાહ રાખતો હતો પણ જરા કાચા કાનનો હોવાથી કસરી ... કહેવું સાચું માની તેને ઠેર કરવાની તજવીજ કીધી અને પોતા... સ્ત્રી જેના ઉપર પ્રથમ અતિશય પ્યાર રાખતો તેને ગુંગળાવી ... માટે દોસ્તોને ઘટે છે કે તેઓએ પોતાના મિત્ર વિષે જે ...ે તેઓના કહેવા ઉપર ખાતરી કર્યા વગર વિશ્વાસ મૂકવો નહીં.

...પખનો—ઘણી વખતે મશ્કરીમાં અથવા સહેજ કારણ

...તે કજીઆનાં ત્રણ કારણ આપવામાં આવેછે. ઝર, ઝન

વાસ્તે ક્રોધના આવેશમાં મિત્રની તરફ કડવાં વચન બોલાઈ જાય છે તેથી દોસ્તીમાં બગાડ થાય છે. કારણ વેણબાણ સાધારણ તીરો કરતાં જખમ કરવામાં ઓછાં ઊતરતાં નથી.

ઘાવ મટે તલવારનો ખંજરનો પણ તેમ.

કદી ન રૂઝે કથનનો, જીવ કપાય જેમ.

માટે દોસ્તોએ પોત પોતામાં મશ્કરી કરતી વખતે સંભાળ રાખવી જોઇએ. એક મિત્ર જો જરા ગુસ્સામાં આવી ગયો તો બીજાએ તેનો ગુસ્સો વધવા ન દેતાં તેને શાંત પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ઘણા સહવાસથી દોસ્તીમાં ઘટાડો—માણસ માત્રનો કાયદો છે કે એક ચીજ ગમે એવી ઊમદા હોય પરંતુ દરરોજ લાંબો વખત સુધી વાપર્યાથી તેની ખરેખરી લિઝત અને કીમત આપણને ઓછી માલમ પડતી જાયછે. એવીજ રીતે બે મિત્રો લાંબી મુદ્દત સુધી રાત્ર દિવસ સાથેજ વસતા હોય તો તેઓની મિત્રાચારીમાં ઘણું કરી ઘટાડો થયા વગર રહે નહીં. અન્નની બરાબર બૂઝ ક્યારે માલમ પડેછે કે જ્યારે આપણે ઘણા ભૂખ્યા હોઇએ. જેઓએ અપવાસ કર્યા હશે તેઓને બરાબર ખબર હશે કે ભૂખ્યા રહ્યાથી અન્નનો સ્વાદ કેટલો વધેછે. અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે "Hunger is the best sance." એટલે કે અન્નને સ્વાદિષ્ટ કરવાને સૌથી સરસ ઉપાય ભૂખછે. દોસ્તીની બાબતમાં પણ એજ નિયમ ઘણો ખરો લાગુ પડેછે. એક ફિલસૂફને કોઈએ પૂછ્યું કે સૂરજ આટલો તેજસ્વી અને ઉપયોગી છતાં તે આપણને પ્યારો કેમ લાગતો નથી? તેણે જવાબ દીધો કે એનું કારણ એટલુંજ કે આપણને તે રોજ દેખાવ આપેછે. પણ વર્ષાઋતુમાં જ્યારે તે છુપો થઇ જાયછે અને ઘણે દિવસે દર્શન દેછે ત્યારે લોકો જોઇને કેવા રાજી થાયછે! ચીનમાં શેંગાઇ શેહેરમાં જવલેજ સૂર્ય દેખાયછે અને જ્યારે દેખાયછે ત્યારે તેના રેહેવાશી તેને આનંદનો તેહેવાર સમજેછે.

હવે એ ઉપરથી આ દુનિયાનું સુખ કેવુ ના પાયાદારછે.?

ને ઝમીન. પણ ઝઝાના આ ઝણઝણાટથી આપણે લોભાઈ જ ઇએ; કેમકે કાચા કાન અને કડવા સખુનનો એમાં સમાવે વળી જમીનનો ઝરના પેટામાં સમાવેશ થઈ શકે છે નિયમસર ગણાય નહીં.

ણુને સ્પષ્ટ માલમ પડેછે જ્યારે એક તરફથી આપણે તેને પૂર્ણ કરવાને યત્ન કરીએ છીએ ત્યારે બીજી તરફથી તે ઉલટું અપૂર્ણ થતું જાય છે. તોપણ આ દુનિયાનાં બીજાં સુખો સાથે સરખાવતાં મિત્રાચારીથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાયછે તે કેટલેક દરજ્જે સ્વર્ગના સુખની બરોબરી કરે છે.

માટે ભાઈઓ જેને આવું ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ ભોગવવું હોય તેણે વધારે નહીં તો એક લાયક મિત્ર ખોળી કાઢવો. એક ફારસી કવિ કહે છે કેઃ—

યારી બદસ્ત આર કે બસ બીકસ અસ્ત,
હર કે મર ઉરા બ જહાં યાર નીસ્ત.
ઝીન હમે નઅમત કે દરીન આલમ અસ્ત,
હીચ એહ અઝ યારે વફાદાર નીસ્ત.

અર્થઃ— એક દોસ્તને હાથ કરી લે, કારણ કે આ જગતમાં જે શખ્સનો કોઈ મિત્ર નથી. તે ઘણોજ નિરાશ્રિત રહે છે. આ દુનિયામાં જે સઘળી **નેઆમતો** છે તે સર્વ કરતાં વફાદાર દોસ્ત વધારે છે.

આ નિબંધ સજ્જનો વચ્ચેની મિત્રાચારી વિષે છે. પણ જેમ સજ્જનો વચ્ચે દોસ્તી થઇ શકે છે તેમ ચોર લૂટારા વગેરે લોકોમાં પણ દોસ્તી થઇ શકે છે. પરંતુ એવા લોકોની દોસ્તી કેવી રીતની હોય છે અને તે કેમ તૂટે છે. એ વગેરે વિષયનો નિબંધ લખવાની તસ્દી એજ વર્ગના લોકોએ હું ધારૂં છું કે લેવી જોઈએ; તથાપિ એક સવાલ રહી જાય છે. **દુરીજન લોકો** સજ્જનોની સોબતથી સુધરી શકે કે નહી? એવા લોકો જો સાધારણ બુદ્ધિના સજ્જન સાથે દોસ્તી કરે તો તેઓ સુધરવાને બદલે સામા ધણીને બગાડે તેનો ભય વધારે રહે છે. પરંતુ હું ધારૂં છું કે એવા લોકો કોઇ મહાબુદ્ધિવાન પુરૂષોની સંગત કરે અને તે ...ચ્છુ થઇ સુધારવા પ્રયત્ન કરે તો કદાચ પાર પણ પાડે. તેમ પોતાને એવા લોકનો પાસ લાગવાની બીક રહેતી નથી. યંત્રશાસ્ત્રનો નિયમ ... પદાર્થોની ખેંચાખેંચમાં બળવત્તર પોતાની તરફ ખેંચવામાં ફાવે ...નું બળ બીજાના કરતાં બહુ વધારે હોય તો તેમ કરતાં પોતે ...સતો નથી.

થએલી મિત્રાચારીની ગાંઠ ઉપકાર વડે મજબૂત થાયછે. ...ગુણ રહેલો છે. તે બે જણને એકમેક કરી ખૂબ ચોં-

ટાડી મૂકે છે. એ સાધારણ નિયમ છે. કૃતઘ્ની લોકોની જરાએ જગતમાં અછત નથી; એટલુંજ નહીં પણ ઉપકારને બદલે અપકાર કરે એવા પણ પડ્યા છે. મૈત્રી મજબૂત બંધાયા પછી મિત્રનું ભલું કરવું એ આપણી ફરજ થઇ પડેછે અને તેમ કરવામાં આપણે ઉપકાર કરીએ છીએ એમ ન સમજવું.

મિત્રની ફરજો તથા સામાન્ય વિચાર. કોઇ વિદ્વાન પાસેથી તેના એક મિત્રે મદદ માગી. તેણે ઉત્તર આપ્યો, "I am your friend as far as the altar" એટલે કે નીતિના નિયમોને બાધ ન આવે ત્યાંસુધી હું સહાયતા આપવાને તૈયાર છું; મતલબ કે મિત્રને મદદ કરવામાં નીતિનો ભંગ થવો ન જોઇએ; મિત્રને સહાય થવામાં જીવનો ભોગ આપવો પણ એ પવિત્ર વસ્તુનો ભોગ ન આપવો. પણ અફસોસ આવા મિત્રો છે ક્યાં? પોતાના જીવનો ભોગ મિત્રના જીવ બદલ આપે એવા દોસ્તો ક્યાં છે? શું એવા દોસ્તો હાલના જમાનામાં છેજ નહીં? નહીં, નહીં, એમ તો નહીં હોય. શું પાંચક્રોડ ચોરસ માઇલમાં પાંચ જણ એવા નહીં હશે? પ્રાચીન કાળમાં એવા દાખલા મળી આવેછે ત્યારે અર્વાચીન કાળમાં શું કામ ન હોય? શું આ કળિયુગ કહેવાય છે તેથી એવા મિત્રો અવતરતાજ નથી? **એતો મનની ઠગાઇ છે.** ગત અવસરને વખાણવો એ માનવી જાતમાં એક પ્રેરણા બુદ્ધિ જેવું વલણ દેખાય છે. માણસ સાધારણ રીતે ખેદ કરે છે "ભલે ભલે તો મર ગયે રે ગયે મખી ચૂસ." "Those good old days are gone." વળી આપણે ઘણા જણને મોઢે સાંભળીએ છીએ કે આજ તો ગજબ ગરમી છે; આવી ગરમી તો કોઈ વખતે પડી નથી. એવી ગરમી જો કે ઘણું કરી દર વરસે પડતી હોય તેવું છતાં લોકો એવી રીતની ફરિયાદ કરે છે. કોઈ પૂછશે કે લોકો એવી જૂઠી બૂમ શું કરવા મારે? એનું કારણ એમ આ પી શકાય છે કે આગલા વરસોમાં થઇ ગએલી ગરમીની અસર કા[illegible] વીસરી જવાય છે અને તેજ વરસમાં પડતી ગરમીની અસર [illegible] છે તેથી તે વધારે જણાય છે. એ **મનની ઠગાઇનો** બીજો આપું છું. કોઇ વખતે જોઇતી ચીજ આપણે શોધી શોધી પણ ન જડે ત્યારે આપણે કહીએ "શું છે કે જોઇતી નહીં. રોજ હાથમાં આવે અને આજે જ્યારે એની જ

ચીજ નથી." હવે વસ્તુમાં એવો કોઇ હઠનો સ્વભાવ નથી કે આપણને રંજાડવા માટે આપણાથી સંતાઇ જાય. જરા આપણે વિચાર કરીશું તો માલમ પડશે કે હજારો વખતે જે ચીજ આપણને જોઇતી હોય તે મળી આવે છે. પણ તે વિષે આપણે કાંઇ ટીકા કરતા નથી અને તેની અસર મગજ ઉપર રહેતી નથી. પણ એકાદવાર જો એથી ઉલટું બને તો તેની અસર મન ઉપર ચોંટી રહે છે.

સજ્જનો, વફાદાર દોસ્ત એક અમૂલ્ય રત્ન છે અને મારી એજ ભલામણ છે કે તે સર્વ કોઇએ હાથ કરી લેવો. છેલ્લે એક અર્થ સહિત ફારસી કવિતા લખી આ નિબંધ સમાપ્ત કરૂંછું.

* ફિનુન અએ બિરાદર ચે ગુયમ બબીન,
રફીકે વફાદારરા બર ગુઝીન;
મકુન દોસ્તી બા બદાનો ખિસાન,
અઝીઝા ગુરી ઝન્દે બાશા અઝ સુનાન.
લવાયે ખુસુમત બયફ્કન ઝે દસ્ત,
યકી ખસ્મ બસ બુદ બરાહત શિકસ્ત;
રહાકુન રફીકે મુસીબત ઝદે,
હુબીબા હવાલે બ મેહન્તશ મદે.
યકી પંદ ગુયમ્ત યારે તુરા
મરંજાન દર બઝ્મે ચુનો ચરા;

અર્થઃ—ભાઇઓ હવે જે કહુંછું તેપર ધ્યાન આપો. વફાદાર મિત્રને ચુંટી લ્યો. દુષ્ટ અને નીચ માણસોની સાથે મૈત્રી કરવી નહીં. દોસ્તો, એવાઓથી નાસતાં રહેવું. દુશ્મનીનો વાવટો હાથમાંથી ફેંકી દો. શાંતિમાં ખલલ કરવા એકજ વેરી બસછે. સંકટમાં પડેલા મિત્રને તેમાં ડતો મુકી ન દેતાં તેને મુક્ત કર. એક બીજી નસીહત કહુંછું; તારા રને ખીજવવા એમ કેમ કીધું, શા માટે ઇત્યાદિ મશ્કરીમાં પ્રશ્નો તેનું દિલ ના દુખવ.

સમાપ્ત.

---

* માં એ કવિતાની દરેક લીટીનો પહેલો અક્ષર કાઢ, રે, આદિ અનુક્રમે મૂક્યાથી રચનારનું નામ નિકળે છે.

સ્વાર્થ.

અર્થ. સ્વ એટલે પોતાનું અને અર્થ હિત અથવા ફાયદો. સ્વાર્થ એટલે પોતાનું હિત, જેમાં પોતાના લાભની વાત સમાયલી હોય તે.

બેચાર યુવાન ભણેલા પુરૂષો જ્યારે ફુરસદે ફરવા નીકળેછે ત્યારે ગમત કે બોધ માટે એકાદ વિષય લઇ વિવેચન કરે એમ સાધારણ રીતે બનેછે; અને કોઈ વાર સ્વાર્થ પણ તેમના વાદનો વિષય થઇ પડેછે. એક જણ કહેશે કે "જગતમાં જે કાંઇ માણસ કામ કરેછે તેમાં સ્વાર્થ તો સમાયલોજ રહેછે." બીજો કહેશે "નાના, છેક એમતો નથી, ઘણાં ખરાં કાર્યમાં સ્વાર્થ સમાયલો હોયછે પરંતુ દરેક કાર્યમાં સ્વાર્થ હોવોજ જોઈએ એમ નહીં કહેવાય." એટલે પછી તકરાર ચાલેછે અને તેઓ દૃષ્ટાંત ઉપર આવી જાયછે. બીજો કહેશે કે "માણુસ કોઇ વખતે સારી રીતે સમજે કે આ ફલાણું કામ મને હાનિકારક છે તેમ છતાં તે કામ કર્યો જાયછે. જેમકે કેટલાક વ્યસનથી ખરાબી થશે એમ સારી પેઠે સમજેછે તોપણ તેઓ વ્યસન મૂકતા નથી." પહેલો કહેશે કે એનું કારણ દેખીતુંજ છે. એમાં વ્યસનીને વ્યસનમાં જે મજા પડેછે તે એમાંથી થતી ખરાબી કરતાં વિશેષ છે, અથવા બીજા બોલોમાં બોલીએ તો એમાંથી નીપજતો સુખરૂપ ભાગ દુઃખરૂપ ભાગ કરતાં અધિક છે અર્થાત્ એકંદર તેને લાભ છે એમ સમજીનેજ તે વ્યસન મૂકતો નથી. તેના વિચારમાં ભૂલ હોય એ નોખી બાબત છે. પરંતુ એના વિચાર પ્રમાણે એ બાબતમાં એનો સ્વાર્થ રહેલોછે એ ખુલ્લું છે. બીજો કહેશે ઠીક ત્યારે હું એક વધારે દૃષ્ટાંત કહું:—લોકો દાન કરેછે તેમાં શું તેઓ પોતાનો સ્વાર્થ સમજેછે?

પહેલો શખ્સ જવાબ આપેછે કે દાન ત્રણ પ્રકારની લાગણીથી કરવામાં આવેછે. કેટલાક માત્ર કીર્ત્તિ માટેજ દાન કરેછે, એમાં દેખ તો સ્વાર્થ છે. કેટલાક સ્વર્ગ મેળવવા તેમ કરેછે તો તે દાન પણ રહિત નથી. થોડા, બહુજ થોડા, ખરી દયાની લાગણીથી નિરાશ્રિત દાન આપેછે. એ છેલ્લા પ્રકારમાં કદાચ તમને એમ લાગશે અંશ નથી પણ તે હું તમને બતાવી આપું. માણુસને દ થઇ આવે અને તે તૃપ્ત કરવાનાં સાધન હોવા છતાં તેનો તો તેની પોતાની લાગણી કચવાયછે અને તેમાંથી બેચે વળી તેનું અંતઃકરણ તેને ડંખેછે. એ બેચેની તેમ

માટે તે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે દાન કરેછે. અર્થાત્ એ કૃત્ય પણ પોતાનાજ સુખ અર્થે છે. મેં કહ્યું તેમાં કાંઇ તમને અસત્ય લાગતું હોય તો કહો.

બીજા શખ્સને એ વાત ધ્યાનમાં ઊતરતી નથી. એના મનને ખાત્રી થતી નથી. પરંતુ તે કોઈ પ્રત્યુત્તર આપી શકતો નથી.

એ બેમાંથી કોનું કહેવું ખરૂં છે તે વિષે તપાસ કરવા વાંચનારને જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. માટે એ બાબતની તપાસ વાંચનારને શામેલ રાખી ચલાવીએ.

બીજો શખ્સ પહેલા શખ્સનું બોલવું બધું કબૂલ રાખેછે તેવું છતાં તેઓના મત મળતા નથી તેનું કારણ શું ?

સહજ વિચાર કરતાં જણાશે કે તેઓની સમજણમાં કાંઇક ફેરછે. ફેર એ છે કે પ્રથમ પર્યાય ખોટો છે. સ્વાર્થ જે તકરારનું મંડાણ છે, તેનો અર્થ બેઊ જણ જૂદો જાદો સમજેછે. તેઓ વચ્ચે મતભેદ નથી પણ માત્ર સમજવામાં અર્થ ભિન્નતા છે. જે અર્થમાં પહેલો શખ્સ **સ્વાર્થ** વાપરેછે તેથી જુદાજ અર્થમાં બીજો શખ્સ તેજ શબ્દ વાપરેછે.

બહુવાર એવો દેખાવ જોવામાં આવેછે કે તકરાર કરનાર જોશમાં આવી વાદ ચલાવતાં રાતાપીળા થઇ જાયછે અને એક બીજા પ્રત્યે કઠોર વચન વાપરેછે. પરંતુ જો તકરારનું મૂળ તપાશીએ તો કોઈ અમુક સંજ્ઞાના અર્થમાંજ ભિન્નતા માલમ પડી આવેછે. ઉપર દર્શાવેલો વાદ પણ એજ પ્રકારનો છે. આવી રીતનો ઝઘડો એક બીજા પ્રત્યે નહીં પણ પડછાયા જોડે ચાલેછે એમ કહીએ તો ચાલે.

એવી રીતનો મિથ્યા વાદ અટકાવવાનો સેહેલો ઇલાજ એ છે કે જે વિષય ઉપર વાદ ચલાવવો હોય તે માંહેલી મુખ્ય સંજ્ઞાઓની વ્યાખ્યા નક્કી કરવી અને તે કેડે વાદ ચલાવવો. આથી કરીને વખત તેમજ સમજશક્તિનો ખોટો ઉપયોગ થતો અટકેછે.

હવે આપણે આપણા ચાલુ વિષય ઉપર આવીએ. પહેલા શખ્સના ...પરથી સાફ જણાય છે કે સ્વાર્થને તે એવા બોહોળા અર્થમાં વા... ...ાં ખુશી, સંતોષ, ક્ષણભંગુર ચેન ઈત્યાદિ લાગણીનો સમાસ ...ે અર્થ પ્રમાણે તો કોઇ સદ્‌ગુણી નોકર જીવની દરકાર ન ...ાગિની, સ્વચ્છ મન રાખી એટલે બદલાની ઉમેદ રાખ્યા... ...બજાવે તો તે **પણ સ્વાર્થથીજ તેમ વર્ત્તેછે એમ કહેવાય.**

સ્વાર્થનો એ કેવો ખોટો અર્થ ગણાય !!! જો એ અર્થ અંગીકાર કરીએ તો પરમાર્થ એવું કાંઇ દુનિયામાં છેજ નહીં. બધા માણસો પોતાનીજ મતલબ જુએઃકે એટલે કે આપમતલબી, એકલપેટા છે. આ ઉપરથી વાંચનારની તરત ખાતરી થશે કે સાધારણ રીતે સ્વાર્થ જે અર્થમાં વપરાયછે તે અર્થ એ ન હોય અને એ અર્થ વાસ્તવિક નથી. એ બેહોળો અર્થ ટુંકા વિચારમાંથી જન્મેલો જણાય છે. ઘણા કાર્યોમાં સ્વાર્થનો અંશ જોવામાં આવેલો તે ઉપરથી એ અર્થ ઉપજાવનારના મનની વૃત્તિ સામાન્ય નિયમ ખોળી કાઢવાની થયલી હોવી જોઇએ. અપૂર્ણ અવલોકનનું એ પરિણામ છે. તેમાં પણ વળી સ્વાર્થની વ્યાખ્યા પ્રથમથી નિર્માણ નહીં કરેલી પણ પાછળથી પોતાનો સિદ્ધાંત ખરો પાડવાની ઇચ્છાથી સ્વાર્થને તાણીતોશી એ અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય એમ વાસ્તવિકપણે અનુમાન થાયછે.

અમે અમારા તરફથી નીચે પ્રમાણે સ્વાર્થના અર્થ સૂચવીએ છીએ.

કાર્ય કરનાર જ્યારે પૈસો અથવા કીર્ત્તિ વધારવાના મૂળ હેતુથી કંઈ કાર્ય કરે પછી તેમાં બીજા કોઇનું ભલું થઇ જતું હોય તો પણ તે કાર્ય સ્વાર્થમાંથી નીપજેલું ગણાય. કાર્ય કરવામાં પૈસો કે કીર્ત્તિ સંપાદિત કરવાનો મૂળ હેતુ તે સ્વાર્થ.

કોઇ કાર્ય કરવામાં બીજાને સુખ પહોંચાડવાનો મૂળ હેતુ તે પરમાર્થ.

પરમાર્થ શબ્દનો સાધારણ બોલીમાં એ અર્થ થાય છે. એનો મૂળ અર્થ બીજો છે. નર્મકોશમાં તે આ પ્રમાણે લખ્યો છે.—"સહુથી ઉંચો ને સરસ એવો જનનો જે ઉદ્દેશ તે; મોક્ષ પ્રાપ્તિનું સાધન." પરમ શબ્દનો અર્થ 'સર્વથી શ્રેષ્ઠ' થાય છે, માટે કોશમાં લખેલો એ અર્થ ખરો છે. બીજાનું ભલું કરવું એ મોક્ષ પ્રાપ્તિના સાધનોમાંનું એક સાધન છે. તે પરથી પરમાર્થનો બીજો અર્થ પરોપકાર થાય છે. નર્મકોશમાં એ બીજો અર્થ આ પ્રમાણે જણાવ્યો છે—"લોકનું હિત કરવું તે; પરોપકાર ૫ કર્મ; ધર્મ; પુણ્ય; (સ્વાર્થથી ઉલટું)—એ બીજા અર્થમાં લોક પ શબ્દ વિશેષ વાપરે છે." આ ઉપરથી પ્રશ્ન ઉઠે કે આ બીજા પરમાર્થ કરવાના કયા કયા રસ્તા છે. એના ઉત્તરના બે ભાગ

૧ એક અથવા થોડાં અમુક માણસો દુઃખમાંથી છૂ

૨ ઘણા અથવા હરકોઇ આદમી સુખી થાય તેવાં કામ

માં આવે. પહેલા ભાગના આ બંને પ્રકારના પરોપકા

સ્પષ્ટ સમજાયલા છે અને પુષ્કળ માણસો—સ્ત્રી અને પુરૂષ—તન, મન અને ધનથી તે કરેછે. આમાંના બીજા ભાગના વળી બે પ્રકાર છે, અને તેમાંનો એક આ દેશના લોક સારી પેઠે સમજેછે, પરંતુ રાજકીય તથા બીજાં કારણોને લીધે બીજા પ્રકાર વિષે લોકને પુરતું જ્ઞાન નથી અથવા બહુજ થોડું છે એમ કહીએ તો ચાલે અને તે થોડું પણ હાલ થોડાં વરસથી થવા લાગ્યું છે.

બહુ જનને સુખ થાય એવા બે પ્રકારના ઉપકાર છે. તેમાંના એક પેટાંમાં તરસ્યા લોકને પીવાને પાણી મળે માટે તે.કુવા ખોદાવવા, વાવ અને તળાવ બંધાવવાં, ભૂખ્યાને ખાવાનું મળે માટે સદાવર્ત સ્થાપવાં, લોકને ન્હાવા ધોવાને હરકત ન પડે માટે નદી કાંઠે આરા (ઓવારા) બંધાવવા, મુસાફરોને ઊતરવાને ધર્મશાળા કરાવવી, પોત પોતાના ધર્મ—પંથના દેવાલય, મસજિદ, અગીઆરી આદિક ચણાવવાં વગેરે અનેક રીતે ખેરાત કે દાન ધર્મ કરવામાં પરોપકાર બુદ્ધિનાં કૃત્યો આ દેશમાં પુષ્કળ જોવામાં આવેછે. પરમાર્થે લોકો માણસના સુખને સારૂ વીસામાં બંધાવેછે, પરબો મંડાવેછે એટલુંજ નહીં પણ પશુ પક્ષીના સુખને માટે પાંજરા પોળ અને પરબડીઓ કરાવેછે તથા બીજાં કાર્યો કરેછે. ધર્માદા દવાખાનાં પણ આના પેટામાં સમાય તથાપિ તેઓ ખરા પરોપકારનાં કામ છે એ હજી થોડાનાજ સમજ્યામાં આવ્યુંછે. આ નવો પરમાર્થ પ્રથમ અંગ્રેજ સરકાર તરફથી દાખલ થયો માટે એને સરકારી કામ ઘણાં માણસો સમજે છે, ને પુણ્યાર્થે એ ખાતે ધન ખરચતા નથી. આ પ્રકારનાં તમામ કૃત્યો કરવામાં વિવેકની ઘણી જરૂર છે. અને એ બાબતપર માર્ગ દર્શક પુખ્ત વિચારવાળા ગ્રંથો હોય તો દેશને ઘણા લાભ થાય. નિશાળોને પણ ધારાના કામમાં ઘણાખરા લોકો ગણેછે અને એમાં પણ પુણ્ય છે એ જવું તેમને જરા મુશ્કિલ જણાયછે.

આખા દેશનું કલ્યાણ થાય કે આખી કોમની આબાદી અને સુખ પરોપકારનાં બીજાં અગત્યનાં કામો છે, તે વિષે લોકમાં ને વિ-ચુસીલમાં ઘણું ઓછું જ્ઞાન છે. વિદ્યાની વૃદ્ધિને અર્થે સભાઓ, નિશાળો, અને કોલેજો સ્થાપવી કે સ્થાપવામાં ગ-થોની વૃદ્ધિ કરવામાં સહાય કરવી, મ્યુનિસિપાલ અને ને અર્થે મેહેનત કરવી તથા ધન ખરચવું, દેશમાં

વેપાર રોજગાર વધે, ખેતી સુધરે, અને આખા દેશની ઉન્નતિ થાય એવા ઉપાય શોધવા અને તન, મન, અને ધનથી તેઓને કામે લગાડવા એ પરમાર્થનાં મોટાં કામો છે. પરંતુ તે ઉપર હજી આ દેશના ઘણા ખરા લોકનું લક્ષ ગયું નથી અને એ બાબતો તેઓના ધ્યાનમાં ઉતરી નથી. આપણો આખો દેશ લઈએ તો પરમાર્થે સ્વદેશીઓ લાખો રૂપીઆ ખરચેછે, પણ તેમાંથી ભાગ્યે સેંકડે બે ત્રણ રૂપીઆ આ બાબતોમાં વાવરે છે. દક્ષિણ અને ગુજરાત જ્યાં જોઇએ ત્યાં આ શોક જનક બિના જોવામાં આવેછે. દેશમાં વિદ્યાની વૃદ્ધિ થાય, અને પ્રજાને રાજકીય અધિકારો મળે ને રાજ્ય તરફથી થતી પીડા ઓછી થાય એ ખાતે નાણાં ખરચવાં એમાં લોક પુણ્ય માનતા નથી. આ લખનારના જાણવામાં એક દાખલો હાલ બનેલોછે. એક હિંદુ ગૃહસ્થની પાસે લાખો રૂપીઆ છે ને તેને દીકરો નથી તેથી તેણે પોતાના વસિયત નામામાં ઠરાવ કર્યોછે કે જો એને મરતાં સુધી દીકરો ન થાય તો એની દોલતમાંથી એક ગંજાવર રકમ, લાખથી વધારે અમુક દેવસ્થાનમાં આપવી, જો આ લખેશરીના મનમાં એમ હોત કે કોલેજ સ્થાપવામાં મોટું પુણ્ય છે, તો અમદાવાદની કોલેજને આબાદ થવાની અડચણ રહેત નહીં અને તેની કમીટીને ભીખ માગવી પડત નહીં. જે ઉદાહરણમાં લાખે લેખું હોય તેવાં થોડાં હોય એમાં નવાઇ નથી પણ હજારો રૂપીઆ જૂના પ્રકારના સાર્વજનિક કામમાં ખરચાયછે તથાપિ પુસ્તક ઉત્તેજનખાતે, કન્યાશાળા ખાતે, રાજકીય સભાઓ ખાતે, પુસ્તકશાળાઓ ખાતે, સ્વાર્થ વિના હુન્નર ઉત્તેજન ખાતે વગેરે દેશોન્નતિના મહાન પરમાર્થમાં તેમાથી કાંઇ મળતું નથી, કારણ કે એ પુણ્યનાં કામ છે એવું લોકો હજી માનતા નથી. પૂણા સાર્વજનિક સભાને અને મુંબાઈની પ્રેસીડેન્સી આસોશીએશનને તથા ટેલીગ્રાફીક યૂનિયનને નાણાની તંગી છે તો સૂરતની પ્રજાહિતવર્ધક અને અમદાવાદની અમદાવાદ સભા નિ હોય તેમાં નવાઈ શાની? વધારે અફસોસની વાત એછે કે ઘણા કે લા માણસો પણ એને આશ્રય આપતા નથી. શેહેરોમાં અને કન્યાશાળા તથા પુસ્તકશાળા થોડી છે, અને જે છે તેમાંથી કો હાલતમાં છે. હજારો ગામડાંમાં એકે નથી. છોકરાની નિશાળે એ તેટલી નથી અને છે તેઓને ઉત્તેજનની ગરજ છે. પરંતુ પુણ્યના માર્ગ ગણતા નથી તેથી એણીમેર ધન વહે

અને વખતે શરમા શરમી, સિફારસથી, ખુશામદ અર્થે કે કોઈ જાતના સ્વાર્થે તે આવેછે.

પરમાર્થ જો માત્ર ધનાઢ્ય માણસોથી થઈ શકતો હોત તો પરમેશ્વર પક્ષપાતી કહેવાત. દેશમાં ધનવાન માણસો થોડા હોયછે. લોકનો મોટો જથ્થો ગરીબ કે મધ્યમ સ્થિતિમાં (એટલે બહુ પૈસો ખરચી ન શકે એવો) હોયછે. જગતની રચના ઈશ્વરે એવી કરી છે કે આ માણસો પણ થોડા પૈસાથી અને તન મેહેનતથી તથા મન મેહેનતથી પરોપકાર કરી શકે. વળી કેટલાંક કામ એવાં છે કે—તેમાં નાણું ખરચવાની જરૂર નથી, પણ કાંઇક વખત તેમાં રોકવો પડેછે તથા તન મેહેનત કરવી પડેછે. મ્યુનિસિપાલીટીનું કામ સારૂં ચાલવાથી જો મંદવાડ અને મોત ઓછાં થાય તો તે કામ ધર્મનું નથી એમ કેમ કહેવાય? મ્યુનિસિપાલીટીને મદદ કરવામાં પૈસાનો ખપ નથી; ચૂંટણી થાય તે સમે ખરા લોક હિતપર નજર રાખે એવા પ્રમાણિક ને ખબરદાર પુરૂષોને માટે મત (વોટ) આપવા જવું અને લાગ વગ અને લાલચોની શેહમાં ન પડતાં નાલાયક માણસને દૂર રાખવાનો પોતે પ્રયત્ન કરવો એમાં નાણું ખરચવાં પડતાં નથી. વળી એ ખાતાને બીજી રીતે પણ જાત મેહેનતથી મદદ આપી શકાય. દેશોપકારી સભાઓમાં શામિલ થવામાં જુજ ખરચ છે, અને તેઓને મદદ આપવાને બીજા ગૃહસ્થોને સમજાવવામાં તન અને મનની મેહેનતનો માત્ર ખપ છે. નિશાળોના દેખરેખ રાખવાને કમિટિઓ ઠરાવેલી હોય છે, તેઓને પણ માત્ર તન અને મનની મેહેનત છે. પરમાર્થના ઘણાંક કામોપર બહુ પૈસા ખર્ચવાની જેમનામાં શકિત નથી તેઓ અનેક રીતે પોતાના તનથી અને મનથી શ્રમ લઇ આશ્રય આપી શકે. વાસ્તવિક પરોપકાર સમજવાની શકિત અને પરોપકાર કરવા તરફ મનનું વ[illegible]ણ જેમનામાં હોય તેઓને માટે થોડે પૈસે કે વગર પૈસે પરમાર્થ કરવા પુષ્કળ છે, અને એવા માણસો દેશમાં વધશે ત્યારે દેશની [illegible]શે અને લોક વધારે સુખી થશે.

[illegible] અને પરમાર્થ વચ્ચે ફેર જાણવાજોગ છે. પરાર્થ એટલે પા[illegible]રવું તે. બીજાંનું કંઇ પણ કામ કરીઆપ્યું તે ગમેએવું ન[illegible]ય પરાર્થ કહેવાય પણ તે પરમાર્થ કહેવાય નહીં. જ્યારે તે [illegible]રોય અથવા તેમાંથી ઘણા જણનું કલ્યાણ થતું હોય

ત્યારેજ પરમાર્થ કહેવાય, પરંતુ ઘણા લોકો પરાર્થને ઠેકાણે પરમાર્થ વાપરેછે. જેનામાં પરમાર્થ કરવાની શક્તિ છે છતાં તે ન કરે તો તેનો ગનખો એળેગયો સમજવો. બીજાના સુખમાટે તદન બેપરવા થઈ પોતાનુંજ સુખ જોવું એ મનુષ્યાવતાર નહી પણ કીચડના કીડાનો અવતાર સમજવો.

એકલપેટાપણું—જેનામાં એ વૃત્તિ હોયછે તે બહુ ધિક્કાર પામેછે. પોતાનું પેટ અચ્છીરીતે કેમ ભરવું અથવા બહુતો પોતાનાં કુંટબનું પેટ કેમ ભરવું તેજ તે સમજે છે. બીજાના ભલાને માટે તે બિલકુલ દરકાર રાખતો નથી અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે બીજાઓ તેને ચાહતા નથી. સંકટ સમયે કોઇ તેનો મદદગાર થતો નથી. એકલપેટાપણામાં નીચપણું પોતાની મેળે જોડાઈ જાયછે. પોતાને કદાપિ એક રૂપિયા જેટલો ફાયદો હોય અને બીજાઓનું હજાર રૂપિયાનું નુકસાન થતું હોય તોપણ તેવા કામમાં તે પાછી પાની કરતો નથી. સ્વાર્થ તો મનુષ્યને અંગે ચોટેલોજ છે પણ જ્યારે તે હદથી બહાર જાયછે અને અંધ થઇ બીજાના કલ્યાણ તરફ જોતોજ નથી ત્યારેજ તે તિરસ્કારને પાત્ર થાયછે. અંહી તહીંથી અને ફાવે તેમ તાણીતોશી પૈસો એકઠો કરવો એ મનુષ્યાવતારનું સાર્થક ન કહેવાય. જેઓ પોતાનું પેટ ભરવું તે સિવાય બીજું કશું સમજતા નથી તેમને પશુ સમાન ગણવા. જ્યારે નાણું નાણું અને બીજુ સૌ મિથ્યા એમજ ઝંખના હૃદયમાં જાગી ગઇ ત્યારે એમજ સમજવું કે સૌ ઉચ્ચ લાગણીઓ ત્યાંથી વિદાય થવાની. અલબત બીજી તરફ એમ પણ ન થવું જોઈએ કે ભિક્ષુકો આવી લાડુપૂરી જમી જાય અને ઘરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટે.

આપની પહોંચ બિચાર કર જબ તક કીજે દોડ;
ઈતના પાંઉ ફૈલાઇએ, જિતની લંબી સોડ.

સ્વાર્થના ઉપાસકો જેમ જેમ મોટે દરજ્જે ચઢે તેમતેમ અને તેટલે દરજ્જે જનમંડળને હાનિ છે. શાહનશાઓ, બાદશાહો તથા જેમને સ્વાધીન કંઈ પણ રાજ્યાધિકાર હોય તેમણે અમલદારની નીમણુંક સમયે આ બાબત બહુ સાવચેતી રાખવી જોઇએ કેમકે આવી વૃત્તિના માણસનું મન તરફ ઝટ લપસી જાય એવો બહુ ભય રહેછે. અધમ સ્વાર્થ ન લાંચિયાપણું એ બે વચ્ચે બહુ ઝીણો પડદો રહેલો છે. એ એકમેક થઈ જવાનો સંભવ દેખીતો છે. જેને હાથ હજારો કલ્યાણ રહેલું, તે જો આવી ખસલતનો હોય તો તે કેવો ડી શકે. એ વિચારવું સહેલ છે.

પણ નવાઇ જેવું એ છે કે એવા લોકો બહુધા નીચ ખુશામદના હુનરમાં પંકાયેલા હોય છે તેથી પોતાના સ્વામિને ખુશખુશ રાખી શકે છે; તેને માત્ર ધોળી બાજુજ દેખાડેછે અને કાળી બાજુ નજરે ન પડે તે માટે બનતી તદબીરો રચેછે. જો સમજાવવાની કળા ઠીક હોય; એક વાર વિશ્વાસ બંધાઇ ગયો હોય અને આસપાસના નબળા હોય અથવા તેવાજ ભ્રષ્ટ હોય તો તેઓ લાંબા વખત સુધી ફાવી જાય છે. પણ છેલ્લે સરવાળે જ્યારે અન્યાય અંતગતાને પહોંચેછે ત્યારે ન્યાયદેવી તેમને ગળચીમાંથી પકડી જાહોજલાલીના શિખર ઉપરથી ઉંધે મસ્તક પટકી નાંખેછે.

વધારે નવાઈ જેવું એ છે કે તેઓ પોતે પણ ખોટાં લખાણથી ઠગાઈ જઇ ખુશ થાય છે અને ગુણ અવગુણનું તોલ ન કરતાં જેઓ મ્હોડે વાહવાહ કહેછે તેમનેજ લાભ અપાવે છે, પછી તેઓ ગમે તેવા નીચ કુકર્મી હોય તોપણ એજ તેમને વહાલા લાગે છે. આથી તેઓ લોકોના તિરસ્કાર તરફ તેમજ પોતાના વિનાશ તરફ વધારે ને વધારે ધસતા જાય છે.

પરમાર્થના પેટામાં સ્વદેશાભિમાન પણ આવી જાય છે. પોતાની જાતના વૈભવવિલાસ તરફ લક્ષ ન દેતાં જેઓ દેશની ઉન્નત્તિ પાછળ મચ્યા રહે છે તેઓ ખરેખર માનને પાત્ર છે. "આપકો સૂખ્ત વ ગયરકો લઝઝત" પોતાને બાળી બીજાઓને મઝા ચખાવવી એ કંઇ સહેલું કામ નથી. પણ એવા લોકો જો અતિ જુસ્સાવાળા હોય છે તો કાંતો ઝટ પોતાનો શુભ હેતુ પાર પાડે છે કાંતો દેશનું કલ્યાણ થતાં પહેલાં વિરૂદ્ધતાના પત્થર ઉપર ઠોકર ખાઇ પ્રાણ અર્પણ કરી દેછે. એવા મરણને પણ ધન્ય છે.

કેટલાક પરગજુ લોકોનો એવોજ સ્વભાવ પડી રહેલો હોય છે કે ગમે તે પોતાના કામમાં મદદ લેવા આવે, પછી તે કામ સારૂં હોય કે નરસું હોય, વાજબી હોય કે ગેરવાજબી હોય તોપણ બેધડક તેને માગેલી મદદ આપવી એ પોતાની ફરજ છે એમ સમજી લેછે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે નરસા કે ગેરવાજબી કામમાં મદદ આપવી એ સારા કામમાં નડતર કરવા સમાન છે.

સ્વાર્થ કે આત્મપ્રીતિ અને પરમાર્થની આવશ્યક સીમા લૉર્ડબેકને અચ્છી રીતે બતાવી છે.

"Divide with reason between self-love & Society; be so thyself, as thou be not false to others, specially to [k]ing and country."

પોતાનું હિત અને જનસમૂહહિત વચ્ચે બુદ્ધિથી ભેદ પાડ, પોતાના ભણી એટલે દરજ્જે વફાદાર રહે જેથી બીજા[ઓ] [ખાસ ક]રી તારા રાજા તથા દેશ તરફ બેવફા ન થઇ જવાય.

ભ્રમ પ્રકાશ.

અથવા

મનની ઠગાઇઓનો ખુલાસો.

મનની ઠગાઈના ત્રણ ભાગ પાડી શકાય. (૧) સમય સંબંધી, (૨) સ્થળ સંબંધી, (૩) અને સ્થિતિ સંબંધી.

૧. સમયાંતરઃ—"આજે ભલાઇનો વખત નથી." એ કથન બે પ્રકારના લોક વાપરેછે. એક તો મતલબી લુચ્ચા લોકો,—જેઓ એમ દેખાડવા માગેછે કે અમે બીજાઓ ઉપર ભલાઈ કરીએ છીએ, પણ તેઓ અમારી સાથે સારી રીતે વર્તતા નથી. એમનો હેતુ એવો હોય છે એમ કહી લોકોનો સારો વિચાર સંપાદિત કરવો અથવા તો પોતાનો વાંક બીજાઓ ઉપર ઢોળી દેવો. તેઓ પોતે કંઈ ભૂલાવામાં હોતા નથી પણ બીજાઓને ઠગવા ઇચ્છેછે તેથી એ વિષે અહીં વધારે બોલવાની અગત્ય નથી. બીજા પ્રકારના લોકો-જેઓ પોતેજ ભૂલાવામાં પડી એમ માનેછે કે જમાનો બગડતો ચાલ્યોછે—તેઓ વિષે મુખ્યત્વે કરી બોલવાનું છે. ગત અવસર વિષે સારો વિચાર થઈ જાય એ કંઇક સ્વાભાવિક છે. એનું કારણ એમ આપી શકાય કે, વીતી ગએલું સંકટ કાળાંતરે ભૂલી જવાય છે; અને એ સંકટનું ઝાંખું સ્મરણ વર્ત્તમાન કાળના તાજા સંકટની અસર સાથે સરખાવતાં હાલનું સંકટ બહુ ભારે લાગેછે. વળી જેમ વીતી ગએલા વખત વાસ્તે તેમજ મૃત્યુ પામેલા માણુસ વિષે પણ તેવોજ વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે. કોઈ દુષ્ટ માણુસે આપણને ગમે એટલું દુઃખ દીધું હોય તોપણ તે મરી જાય તે પછી આપણે ઘણું કરી તેના વિષે કાંઈ માઠું બોલતા નથી, કેમકે વેર લેવાની લાગણી, જેના ઉપર વેર લેવાય તે ન હોવાથી પોતાની મેળે મંદ પડી જાયછે. જગતમાં દિન દિન લુચ્ચાઇ વધતી જાયછે અને ભલમનસાઇ ઘટતી જાયછે એ નથી. પરંતુ તાજી અસર અને જૂની અસરની સરખામણીથીજ ઉપજેછે. એથીજ આપણે એવી રીતનાં વચન સાંભળીએ છીએ દાતા સબ મર ગયે, રહે ગયે મખી ચૂસ. Those go[...] are gone." (સોના જેવા દિવસો વહી ગયા). વળી

એમ પણ છે કે-કોઇ અમુક માણસનો વાંક કાઢ્યા કરતાં સામાન્ય રીતે જમાનાનો વાંક કાઢ્યાથી મનને વધારે સંતોષ ઉપજેછે.

મથાળે ટાંકેલું કથન મગત અર્થે મશ્કરી દાખલ પણ વપરાયછે. એ વિષે આ સ્થળે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી.

"વાટ જોઇ જોઇ હું થાક્યો. કલાકોના કલાક વહી ગયા પણ હજી એ આવ્યો નહીં." એવી રીતે એક આતુર માણસને આપણે બોલતાં સાંભળીએ છીએ. આતૂરતાથી કાળ દીર્ઘ થાયછે એતો સ્પષ્ટ છે, તેથી એ વિષે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી; અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે તેમાંથી એને લગતી સારી ચાનક મળેછે. "A watched pot never boils." ચૂલા ઉપર મૂકેલા પાણી તરફ જોયાજ કરો તો તે કદી ઊકળે નહીં."

"દુઃખ આવે ત્યારે સામટું જ આવે." Misfortunes seldom come single." એ કહેવત કોઇ દુઃખી માણસની વિકાર પામેલી કલ્પના શક્તિમાંથી જન્મેલી દીસે છે. ઘણી ખરી કહેવતો આપણને બોધ આપી મનની ઠગાઇથી આપણને બચાવી લેછે. પણ કેટલીક કહેવતો એવી પણ છે કે—જે ખોટી કલ્પનામાંથી ઉપજેલી છે. આ પણ તે માંહેલી એક છે. એ વિષે વધારે ટીકા આગળ જોવામાં આવશે. સંકટમાં નવું સંકટ આવી પડે ત્યારે મન ઉપર જબરી અસર થાયછે અને તે, ઉપાય ખોળવા મંડેછે. ઉપાય ન જડ્યો તો પછી જેમ ડુબતો માણસ ફીણને વળગે તેમ તે જ્યાં ત્યાંથી દિલાસો મેળવવા ફાંફાં મારેછે. એવી સ્થિતિમાં તે એમજ માની લેછે કે દુઃખ તો સામટુંજ આવે. કુદરતનો એજ નિયમ લાગેછે. એમાં કંઇ પણ ખેદયુક્ત નથી. એમ માની લેનારને બહુ વખત એકજ પ્રકારના સંકટનો અનુભવ થયો હશે પણ તેની છાપ મગજ ઉપર રહેતી નથી. "Sometimes hitting countervails many times missing" એટલે કે, 'કોઈ કોઈ વાર નેમ લાગુ પડી તો તે બહુ વાર ચૂકી ગઇ હોય તે વાત વીસરાવી દેછે.' ભવિષ્ય વાણી તેમજ માન- સંબંધમાં પણ એમ બહુ વાર બનેછે. કોઈ ભવિષ્યવાણી ખરી તરત પ્રકટ થાયછે. હજારો એવી વાણી ખોટી પડેછે તેને કોઇ થી. દરિયામાં તોફાન સમયે કેટલાક લોક માનતા કરેછે. જો તેઓ ઊગર્યા તો પછી જે દેવ કે દેવીની માનતા કરી કરેછે અને કહેછે કે એણેજ અમારી રક્ષા કરી. લાખો

માણુસ એવીજ રીતની ગાનતા કર્યા છતાં ડુબી ગયાંછે તે બાબત ઉપર ધ્યાન જતું નથી. સ્વપ્નું કોઈ વાર ખરૂં પડેછે તે પણ એજ નિયમના પેટામાં આવે છે. કવચિતજ ખરાં પડતાં સ્વપ્નાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેછે અને અસંખ્ય ખોટા પડતાં સ્વપ્નાં ઢંકાઇ રહેછે.

"શોધી ચીજ જડે નહીં. જોઈએ નહીં ત્યારે રખડયા કરે." ઉપર આપેલી તાજી અસરને લગતી ટીકા એને પણ લાગુ પડેછે. જ્યારે શોધી વસ્તુ તરત જડેછે અને ઘણું કરીને તેમજ બનેછે ત્યારે તેની અસર મનપર રહેતી નથી, અને તે વાત વીસરી જવાયછે.

૨. સ્થળાંતરઃ—"જે અંતરના આંખ ઘણા ભાગ પાડી શકે તે **અંતર** મોટો." ઉજ્જડ રણની છેડે કોઈ ઈમારત હોય તો દૂર હોવા છતાં નજીક દીસેછે એ વાંચનારમાંના ઘણા ખરાઓએ અનુભવ્યું હશે. ત્યાં આગળ ચાલીને જતાં, આપણી અટકળ ખોટી પડ્યાથી, ખરેખરા અંતર કરતાં પણ મનને વધારે અંતર ભાસેછે. એમાં બેવડી ઠગાઇ છે. પ્રથમ નજર ઠગાય છે અને પછી મન ઠગાય છે. તેવીજ રીતે કોઈ પણ ચીજના જુદા જુદા ભાગ પાડ્યા હોય, તો તે ચીજ મોટી દેખાય છે; રૂપીઆનો એક ઢગલો હોય તેના કરતાં જો તેની નાની નાની ઘણી ઢગલીઓ એકજ નજરે દેખાય એવી રીતે કરી હોય તો રકમ મોટી દેખાયછે, તેમાં પણ જો ચોકસ નિયમ નહીં રાખ્યો હોય તો તે વધારે મોટી દીસે છે. પરંતુ જો પ્રથમથી મન કોઇ પદાર્થના મહત્વ વિષે વિચાર બાંધે અને તે પછી તે પદાર્થના કકડા કર્યા હોય તો તે ઉલટો નાનો જણાય. જેમકે એક સૈન્ય મોટું છે એવો આપણો મત થયા પછી જો તે નાની નાની સંખ્યાબંધ ટુકડીઓમાં જોવામાં આવે તો તે ઉલટું નાનું દેખાય. એજ પ્રમાણે આજારી માણસ પાસે ઘડિયાળ હોય તો તે કાળ સેહેલાઇથી નિર્ગમન કરી શકે, કેમકે વખત મુશ્કેલીથી જશે એવો એને પ્રથમથીજ ખ્યાલ રહે

"જે ઠેકાણે ઘણું નાણું હોય તે ઠેકાણે આસપાસનું થોડું થો[illegible] ણું ખેંચાઈ આવે." "ઝર ઝરરાં મીકશદ" "Like dr[illegible] like." એનેજ મળતાં જરા જુદી કિસમનાં બીજાં કથનો [illegible] બોલાય છે. "સારાની સંગતમાં હોય તે સારૂંજ હોય." " known by the Company he keeps." "પુષ્ક નાણુંને ખેંચી લેછે." એવું જે ઉપર કહ્યું તેવી રીતે

કેમકે જેની પાસે પુષ્કળ નાણું હોય તે સારી રીતે મરજી પ્રમાણે વેપાર હુન્નર કે ખેતી ચલાવી શકે, કિંવા પૈસા વ્યાજે મૂકે. મતલબ કે તેની પાસે નાણું વધારવાનાં પૂરતાં સાધન હોયછે, તેથી તેમ કરવાને તે શક્તિવાન પણ થાયછે. પરંતુ સર્વદા તેમ બનતું નથી. કોઈવાર તે પોતાનું બધું નાણું ખોઇ પણ બેસે અને તેથી જે જે ઠેકાણે થોડું થોડું હોય તે ઠેકાણે વેહેંચાઈ જાય એમ પણ બને. “ સારાની સંગતમાં હોય તે સારૂંજ હોય.” એ લોકવાણી ખરી છે પણ તે અપવાદ રહિત નથી. કોઇ વાર નઠારા લોકો સુધરવા માટે સારા લોકોની સંગતમાં રહેછે; તેમ કોઇ વાર સુજ્ઞ પુરૂષો દુષ્ટ લોકોને બોધ કરી સારે માર્ગે લાવવા તેઓની પાસે જાય છે. એ ઠેકાણે “A man is known by the company he keeps” એ કહેવત કેમ લાગુ પડી શકે? કહેવતો ઘણી ખરી અમુક પ્રસંગ ઉપરથીજ નિકળેલી હોયછે, અને તેમાંથી કેટલીકતો કેટલેક ચોકસ ઠેકાણેજ લાગુ પડી શકે અને બાકીની સાધારણ રીતે ચાલી શકે. પરંતુ બધે ઠેકાણે અપવાદ રહિત લાગુ પડી શકે એવી કહેવત જવલેજ મળી આવે. એ કારણને લીધે કેટલીક કહેવતોમાં વિરૂદ્ધતા માલમ પડેછે. જેમકે “ઝાઝા હાથ રળિયામણા” અને બીજી તરફ એમ પણ બોલાયછે કે “ઝાઝી સોયાણીએ વેતર વંઠે” અર્થાત કેટલેક પ્રસંગે પહેલી કહેવત વપરાયછે અને તેથી તદન જુદેજ પ્રસંગે બીજી કહેવત વપરાયછે; કેટલાંક કામ એવી તરેહનાં હોયછે કે તેમાં જેમ વધારે માણુસ કામે લાગે તેમ તે કામ સુધરે અને કેટલાંક કામ એવી તરેહનાં હોયછે કે તેમાં વધારે માણસો કામે લગાડયાથી ઊલટું તે કામ બગડે. વળી માનવી જાતને તદન લૂખું સાચું (Truism) ભાવતું નથી તેથી કહેવતોમાં અતિશયોક્તિ જોવામાં આવેછે. કોઇ એમ કહે કે “દૂધનો દાઝયો દૂધ ફુંકી ફુંકી પીએ,” તો ળનાર કહેશે કે એમાં શું છાણમાં તરવાર મારી? પણ એજ કથનને બદલીને એમ કહ્યું હોય “દૂધનો દાઝયો છાશ ફુંકી ફુંકી પીએ.” તો સને પસંદ પડેછે. જેમ નેત્રને નવી નવી વસ્તુઓ જોવા ગમે નુષ મગજને પણ નવી નવી વાતની બહુ પ્રબળ ઈચ્છા રહેછે. નામનો વિદ્વાન તથા પ્રસિદ્ધ વક્તા કહે છે કે “Some ovelty must be one of the materials in uent which works up in the mind; and

curiosity blends itself more or less with all our passions" એનો ભાવાર્થ એ કે મન ઉપર અસર પહોંચાડવા માટે જે કાંઈ સાધનોની જરૂર છે તેમાં થોડે ઘણે દરજ્જે નવાઇ એ સાધન પણ જોઈએ; આપણા મનમાં ઉપજતા દરેક જુસ્સાની સાથે થોડી ઘણી જીજ્ઞાસા એટલે કે નવીન વાત જાણવાની ઇચ્છા પોતાની મેળે જોડાઈ જાય છે." અમે એમ કહીએ છીએ કે એડમંડ બર્કનું પોતાનુંજ એ કહેવું જરા નવાઈ જેવું લાગેછે તેથીજ એ પસંદ પડતું થઈ પડેછે. એ મહા પુરૂષનું વચન, એનાજ વચનથી ઉપજતી અસરથી સિદ્ધ થાયછે. એ ઉપરાંત કેટલીક કહેવતો તો મનની ઠગાઇમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલીછે. સાધારણ માણસોના મન ઉપર જ્યારે ચિંતાનું બહુ દબાણ આવી પડેછે ત્યારે તેના સંબંધના બનાવોની અસર ખોટી ઉપજેછે, અને તેથી કેટલીક વાતો જે તે નહીં માનતો હોય તે તેવે વખતે તેને કહેવામાં આવે તો તે સ્વિકારેછે. દુઃખની વેળાએ મન એવું પોચું અને શક્તિહીન થઇ જાયછે કે કોઇ પણ પ્રકારના દિલાસાની વાત ઝટ ગ્રહણ કરી લેછે. એ દિલાસા બે ત્રણ કિસમના છે. (૧) "જે દુઃખ આવી પડ્યુંછે તે કાંઈ આપણા એકલા ઉપર નથી." બે ત્રણ જાતનાં દુઃખ સાથે આવ્યાં તો મન એમ સમજવા તત્પર રહેછે કે એમજ બધાની સાથે બનતું આવેછે. "દુઃખીઆને દુઃખ આવી મળે." (૨) કોઇ કોઇ વખતે તો દુઃખને સુખ સમજી લેવા મન મથે છે. "Sweet are the uses of adversity."

૩ સ્થિત્યાંતર. "ન્યાત જાત મુકી દો. એનો પાર ન આવે. તમારામાંથી જે શ્રેષ્ટ હોય તે લ્યો. અમારામાંથી શ્રેષ્ટ અમે લઇએ. પછી જોઈએ એ બેમાંથી કોણ ચઢેછે." એવી રીતની સરખામણી વાસ્તવિક નથી. દૃષ્ટાંત—પથ્થર અને ધાતુનો મુકાબલો—સરસમાં સરસ પથ્થર હીરો, અને સરસમાં સરસ ધાતુ સોનું. હીરો સોના કરતાં મૂલ્યવાન તે કાંઈ સામાન્ય રીતે વિચારતાં પથ્થર ધાતુ કરતાં વધારે કીમતી ન ગણાય. પ્રાચીન કાળમાં એમ બહુ વાર બનતું કે એક સેનાધિપતિ સમોવડિયાને કહે કે આપણે આખું લશ્કર શું કામ કપાવીએ· થી તેમજ અમારામાંથી સૌથી સરસ એક એક યોદ્ધા ચૂંટી તેઓને લડાવીએ અને બીજો સેનાધિપતિ તે કબૂલ કરતો

"Coming events cast their shadow

ટલે કે "જે બનાવ બનવાનો હોય તેનો આભાસ આગળથીજ માલમ પડે છે. કોઇ આરંભેલું મોટું કામ સફળ ન થયું એટલે પછી તરેહવાર સંકલ્પ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાયછે. મન સ્વાભાવિક રીતે નિષ્ફળતાનું કારણ શોધવા મંડેછે, અને તે દરમ્યાન ઝીણી ઝીણી તે કામમાં થયલી નડતરોનું સ્મરણ કરેછે. જો કારણ ન મળ્યું તો કોઈ પણ પ્રકારે ધીરજ પકડવાનું બ્હાનું ગ્રહણ કરવા તત્પર રહેછે અને એ સ્થિતિમાં હોવાથી એમજ ધારી લેછે કે જે કામમાં આવી આવી નડતરો થાય તે કામ પાર પડેજ કેમ. જો કામ પાર પડવાનું હોત તો આવી નડતરો નજ થાત. એ તર્ક કોઈ વખતે એટલે સુધી જાય છે કે એ નિષ્ફળ જવું આગળથીજ નિર્માણ થયલું હતું; અર્થાત એમાં ખેદ કરવાનું કંઈજ કારણ નથી. એ રીતે માનવી જાત કદાપિ તે બાબતમાં પોતાનો વાંક હોય તો પણ તે ભૂલી જવા યત્ન કરેછે, કેમકે જો પોતાની ભૂલ જણાય તો તેને માટે પશ્ચાતાપ થાય. ખરૂં પૂછાવો તો પોતાની ભૂલ જણાઇ તો માણસે રાજી થવું જોઇએ કેમકે ભૂલ સુધર્યાથી બીજીવાર તેને ફતેહ પામવાનું સાધન મળેછે. વળી એ પ્રકારના બે ચાર સમયના અનુભવ ઉપરથી ભવિષ્યને માટે કાંઈક નિયમ સિદ્ધ કરવા માણસની ઇચ્છા થાયછે; નિશ્ચય એમ કરેછે કે જે કામમાં આવી આવી રીતના સંજોગ બને તે પાર ન પડે. સારાં અથવા માઠાં સકુન (omens) ની ઉત્પત્તિ એજ ઉપરથી નીકળેલી હોવી જોઈએ. કોઈ કામે નીસરતાં રસ્તામાં બે ત્રણ વાર એમ બન્યું કે લાકડાંનો ભારો ઊંચકનાર સામો મળ્યો અથવા તો બિલાડી આડી ફરી ગઇ અને કામ સિદ્ધ ન થયું તો તે ઉપરથી માણસ સિદ્ધાંત કાઢેછે કે જ્યારે પણ લાકડાંનો ભારો ઊંચકનાર સામો મળે અથવા બિલાડી આડી ફરે તો કાર્યની સિદ્ધી ન થાય; અને એથી ઊલટું જો આવી ી રીતનાં ચિન્હ દેખાય તો જરૂર ફતેહ થાય. પરંતુ તે એમ નથી ો કે એ ચિન્હ અને એ કામના પરિણામ વચ્ચે સંબંધ શો છે. ન વિચાર્યા વિના એમ માની લેવું કે પરિણામ પહેલાં જે કાંઇ ાને તે એનું કારણ હોવું જોઈએ, એ ભૂલ ભરેલું છે. જો ી દિવસ થાય છે અને દિવસ પછી રાત્રિ આવે છે તેથી બીજાનાં કારણ નથી. રસ્તે ચાલતાં તો સેંકડો ખેલ ાથે કામના પરિણામની શી સગાઇ ? વેહેમી લોકો

સવારનાં ઊઠતાં વાર કોઈ વિધવા કે વાંઝિયાંનું મ્હો જુએ તો એમજ ધારી લે કે આખો દિવસ નિરાશામાં જશે. એ કેટલી મૂર્ખાઇ ! એવી રીતે મ્હોડું જોયાની અસર તેઓના ધંધા રોજગાર ઉપર કેમ કરી થઇ શકે! એ વિષે નિયમો આગળ ઉપર જોવામાં આવશે. કોઈ વારએમ બનેછે કે કંઇ પણ કારણ સમજ પડયા વિના માણસને ઘડીભર ચેન પડતું નથી અથવા કંઇક માઠું બનશે એવો વિચિત્ર સંકલ્પ (Presentiment) થાયછે. તેજ દિવસે જો કોઈ માઠો બનાવ ન બન્યો તો આગળ થઇ ગએલા સંકલ્પની વાત વિસરી જવાયછે, પણ જો ખરેખર કાંઇ માઠું બન્યું તો એમ વિચાર આવેછે કે "પ્રથમથીજ મને કાંઇક અણસારો માલમ પડયો હતો. મને જે બેચેની થતી હતી તે આ માઠો બનાવ બનવાનો હતો તેની અગમચેતી." "ડાબી આંખ ફરકી હતી તેનું કારણ એજ." કોઇ અસાધારણ શક્તિ ધરાવવાની મનને સદા તૃષ્ણા રહેછે તેમાંથી એ ભ્રમ ઉપજેછે. એવી મનમાં ઇચ્છા હોવાથી (The wish being father to the thought) તેને એમજ માનવાની વૃતિ થાયછે અને તે એમજ સમજી લેછે કે જે કાંઈ બનવાનું હોય છે તેની મને કાંઇક કાંઇક અગમચેતી મળેછે. આવી રીતે મનુષ્ય વિચાર લાવી, મગ્ન થઇ મનને શાંત કરે છે. એવી અલૌકિક શક્તિ ધરાવવાનું કારણ, સ્વાભિમાન, પવિત્રતાથી સ્વાભાવિક રીતે નીપજતી ઇશ્વર કૃપા અથવા પોતાનું વિશાળ જ્ઞાન, સૂચવે છે.

વિવિધ પ્રકાર:—" એક યુક્તિ લાગુ ન પડી તો બીજી લગાડીશું. બીજી નહીં તો ત્રીજી; ત્રીજી નહીં તો ચોથી. આપણી પાસેતો સેંકડો યુક્તિઓ છે." ઈસપનીતિમાં આવેલી બિલાડી અને કોહલાની વાત આ ઠેકાણે આબાદ લાગુ પડે છે. કોહલું પોતાની અનેક યુક્તિઓ છતાં સપડાઈ ગયું. બિલાડી પોતાના એકજ ઉપાયથી (ઝાડપર ચઢી ગયાથી) બચી. અનેક તરેહના અચોકસ ઇલાજ કરતાં એક ચોકસ ઇલાજ ભલો.

"સલામત રહેવું હમેશાં સારૂં છે. એવું પગલું ભરવું ન કે પાછું હટાય નહીં. એવે ઠેકાણે ન જવું કે જયાંથી પાછા માર્ગ ન રહે. બાજી હાથમાંથી જતી રહેશે તેના કરતાં બેહે અમે તેવું દુઃખ વેઠી ચુપ ચુપ બેશી રહેવું." એ મનની ઠ સપનીતિમાં ખુલ્લી પાડેલી છે. દેડકાંઓની વારતા બોધ દે દુકાળના સમયમાં ખાબોચિયાંમાં એક પછી એક સૂકાઇ

ગસલત કરવા લાગ્યાં કે હવે કરવું શું. એકે સૂચના કરી કે ઉંડા કુવાની અંદર ઉતરીએ કેમકે ત્યાં પાણી સૂકાશે નહીં. બીજો કહે ના એમતો ન કરવું. જો ત્યાં પણ પાણી સૂકાઇ જાય તો પછી નીકળી શકાય કેમ? પણ એટલો વિચાર સુઝ્યો નહીં કે જો કંઈ પણ કરીશું નહિ તો ખચિત મરવાનું થશે. કાંઈ પણ નિશ્ચય ન કરવો એ પણ એક નિશ્ચય છે અને એ થકી પણ બહુ વખત તેટલેજ દરજ્જે બંધન ઉપજેછે.

પોતાનાં સંતાન વિષે સારો વિચાર. માબાપને બચ્ચાં ઉપર જે સ્વાભાવિક પ્યાર હોયછે તેમાંથી તરેહ તરેહના ભ્રમરંગ નીકળેછે. પ્રીતિથી ઉપજતો આનંદ અને આનંદથી થતો પ્રીતિમાં વધારો એ વડે બહુવાર એમ બનેછે કે માબાપનો બચ્ચાં માટે સારો મત બહુ ઉંચાઇએ ચઢી જાયછે. તેઓ એમજ માની બેસેછે કે બીજાં તો સઘળાં છોકરાં ઠીક પણ આ છોકરાંમાંતો કાંઈ ભારે જબ્બર શક્તિ છે. એ ખ્યાલને નસાડી મૂકવા નીચેની કહેવતમાંથી સારો ચાબકો મળી આવેછે.

"છગન મગન તો સોનાના પારકા દીકરા ગારાના."

ઉપર જે કહ્યું તેવો ભ્રમ સાધારણ રીતે બહુ દીઠામાં આવે છે. પણ આપણે ભૂલવું ન જોઇએ કે કેટલાંક છોકરાં તો ખરેખર અલૌકિક શક્તિનાં હોયછે પણ તેમજ જ્યારે હોયછે ત્યારે તેવાં છોકરાંનાં માબાપનોજ નહીં પણ કુટુંબીઆવાળાં તેમજ આસપાસ સંબંધ ધરાવનારા લોકોનો પણ તેમને વિષે તેવોજ મત હોયછે.

પરંતુ એમ ન સમજવું કે પોતાના છોકરા માટે ઉંચો મત સદા ટકી રહેછે. બહુ નવાઈ જેવું પણ ખરૂં છે કે બાર તેર વરસનો છોકરો થાય ત્યારે પ્રત્યાઘાત થવા માંડેછે. એટલે કે માબાપનું મન પ્રથમથી ઉલટુંજ વલણ પકડેછે અર્થાત પ્રતિકૂળ ભ્રમનો આરંભ થાય છે. આ ...યથી પ્રીતિ પણ ધીમે ધીમે ઓછી થવા માંડેછે અને બીજી તરફ ...ો પણ સ્વતંત્રતા તરફ તૃષ્ણા શુરૂ થાયછે. જ્યારે પચીસ *ત્રીસ ... થાયછે ત્યારે તો તે સ્વતંત્રપણે વર્ત્તવા હિમત કરેછે. બાપને ... આવતો નથી કે સ્વતંત્રતા સૌને વહાલી છે. અને પોતે એજ ...ીતે વર્ત્તતો હતો તે તેને બરાબર યાદ આવતું નથી તેથી તે ... કે છોકરો હવે આપણા કહ્યામાં રહેતો નથી અને ખેદ ...ું બધા છોકરા આમ કરતા હશે? નહીં, નહીં, એજ

છોકરો એનો છે" ર૫ને ર૬ને છોકરાની સલાહ પણ રૂચતી નથી અને બીજાની સલાહ લેવા માંડેછે, અને તે એટલે દરજ્જે કે બીજાઓ છોકરાનો મત પૂછવા આવે તોપણ બાપનો બીજાઓની સલાહ માન્ય કરેછે. "ઘરની ગેવર ગાજર સમાન" ગણાઇ જાયછે. એથી ઉલટા દાખલા જવલેજ બનેછે.

જાનું એટલું સોનું. જૂના પુરાતન કાળના માણસો વધારેઅનુભવી.

જુના જમાનાના માણસો બહુ અનુભવી અને ડાહ્યા હતા. તેમાંના કેટલાક તો ડહાપણ માટે એટલા પ્રખ્યાત હતા કે આજ દિન સુધી તેમનાં નામ અમર રહી ગયાંછે. પોતાના અનુભવ ઉપરથી તેઓ કેવી કેવી ઉમદા નસીહતો આપી ગયાછે. આપણે આજ કાલના તેમના વિચારોમાં ખામી કેમ કાઢી શકીએ? તેમની સાથે સરખાવતાં આપણને અનુભવ શો છે કે આપણે તેમ કરવાની હિમ્મત પણ કરી શકીએ? તેમના કરતાં આપણે વધારે સમજીએ છીએ એમ આપણાથી શા આધારે કહી શકાય? આવા બુઝરગ બુદ્ધિમાન પુરૂષોના વચનોનો આપણે અંગીકાર કરવોજ જોઈએ.

પ્રાચીન કાળના લોકોના માનાર્થે કેટલાક જણ એવી એવી દલીલો ઉભી કરેછે. આ દલીલોમાં કંઈ ભૂલ છે કે નહીં તે તપાશીએ.

અનુભવ આપણને વધારે કે તેમને વધારે?

તેમના વખતમાં જે જે વિદ્યા હુન્નર સંબંધી શોધો થયાછે તે આપણે જાણી શકીએ છીએ એટલુંજ નહીં પણ તે પછીના જમાનામાં અને હાલના જમાનાના શોધો આપણા જાણવામાં આવ્યા છે. ફકત આ ઓગણીસમી સદી લઈએ તો આપણે જોઈશું કે આગગાડી, ફોટોગ્રાફ, તાર, ટેલીફોન, ફોનોગ્રાફ ઈત્યાદિ અનેક ઉપયોગી શોધો થયા છે. બચ્ચું જેમ જેમ મોટું થતું જાયછે તેમ તેમ તેને વિશેષ જ્ઞાન થતું જાયછે. જમાનો જેમ જેમ આગળ વધતો જાયછે તેમ તેમ જ્ઞાનમાં વધારો થતો જાયછે તો વધારે જ્ઞાનવાલા એટલે આ જમાનાના લોકો તે વધારે અનુભવી કે પુર જમાનાના લોકો? જમાનો જેમ જેમ વધારે વર્ષ ખાતો જાયછે તે તેની ઉમ્મર મોટી થતી જાયછે તો બુઝરગ તેઓ કે આપણે? માનાને પ્રથમ થઈ ગયેલા જમાનાના જ્ઞાનનો વારસો મળેછે.

એક વાતમાં તેઓ આપણા કરતાં વધારે જ્ઞાનવાન ય તેમના પોતાનાજ વખતમાં અથવા લગભગ તે સમયમાં હોય તો તે વિષે તેમણે પોતે અભિપ્રાય આપ્યો હોય ે

ણા કરતાં તેમનો મત વધારે વજનદાર ગણી શકાય.

આ ભ્રમનું મૂળ તપાસીએ તો તે આવી રીતે નીકળી શકે. હાલના જમાનાના લોકોમાં જેઓ આપણા કરતાં ઉમ્મરે મોટા એટલે કે આપણાથી પ્રથમ જનમેલા તેમનો અનુભવ આપણાથી વધારે.

જમાનાનો મુદ્દો એક કોરે રહી ગયો અને ભ્રમ એમ નીકળ્યો કે આપણાથી પ્રથમ જન્મેલા તેમનો અનુભવ આપણાથી વધારે.

બેહુબાજુએ તપાસો. કોઇ પણ સવાલની માત્ર એકજ બાજુ જોયાથી બહુ ભૂલાવો ઉત્પન્ન થાયછે.

એક પક્ષકારનું સાંભળી અનુમાન બાંધવું એ બહુ ભૂલ ભરેલું છે. ઘણી વાર એમ બને છે કે એક પક્ષનું બોલવું સાંભળી આપણે જે વિચાર બાંધ્યો હોય તેના ઉપર બીજા પક્ષનું બોલવું સાંભળ્યાથી નહીં ધારેલો પ્રકાશ પડેછે અને પ્રથમનો વિચાર તદન ફેરવવો પડેછે. વિલાયતના રાજબંધારણમાં લીબરલ અને કોનઝરવેટીવ એવા બે પક્ષ રાખ્યાછે એમાં બહુ ડહાપણ ખરચેલું છે. એથી વાજબી ગેરવાજબી તરત પ્રકટથાય છે.

એક તરફ સોનાનું અને બીજી તરફ રૂપાનું પૂતળું જોઇ, બે જૂદી જૂદી દિશાએથી આવતા વટેમાર્ગુ વચ્ચે જે ઝઘડો થયો તેમાંથી બહુ નસીહત લેવા જેવું છે.ઉપર ટાંકેલા કથનની કીમત જેટલી ગણીએ એટલી ઓછી છે.

કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું. તાડ ઉપર કાગડો આવી બેઠો ને તરતજ તે ઝાડ પડી ગયું એ ઉપરથી શું આપણે એમજ અનુમાન કરવું કે કાગડાના બેસવાથીજ એ ઝાડનું પડવું થયું ? એને લગતો બીજો એક દાખલો લઇએ. એક માણસ હમેશની રીતે ખીચડી ન જમતાં એક રાતે દહીં ને સાકર ખાઇને સૂઇ ગયો ને સવારના બિછાનામાં મુએલો માલમ પડ્યો. શું એ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીશું કે દહીં ને સાકર ...થી એ મરણ પામ્યો. એ પ્રશ્નને તેના સામાન્ય રૂપમાં તપાસવાનું ... જણાય છે. એક બનાવ બન્યો કે તે પછી તરતજ બીજો બનાવ ... પ્રથમનો બનાવ પાછળના બનાવનું કારણ ક્યારે ગણી શકાય ?

...મ ૧ લો. બે બનાવોનું યુગલ બે અથવા અધિક વ... ...રીતે બને કે પ્રથમના બનાવની બે અથવા અધિક ... એક બાબત જ્યારે જ્યારે જોવામાં આવે ત્યારે ત્યારે ... બે અથવા અધિક બાબતોમાંથી એક બાબત

તે દરેક વખતે જોવામાં આવે તો એ બે મળતી આવતી બાબતો પરસ્પર કારણરૂપે જોડાયલી હોય એવો ઓછો કે અદકો સંભવ રહે છે.

યાદ રાખવું કે ઉપર કહેલી બે બાબતો પરસ્પર કારણ રૂપે અવશ્યે જોડાયલી હોવી જોઈએ એમ નથી કહ્યું પણ સંભવ રહેછે એમ કહ્યું છે પરંતુ જેમ જેમ એવા દાખલા વધારે બનતા આવે તેમ તેમ સંભવ વધતો જાય. અર્થાત્ આપણે નિશ્ચય તરફ વધારે ને વધારે પગલાં ભરતાં જઈએ.

દષ્ટાંત. એક માણસ રાતના સોમલ ને પાણી મિશ્ર કરી પી ગયો થોડી વાર પછી શરીરે તેને બેચેની માલમ પડી અને તે પછી મરણ પામ્યો. બીજી વાર એમ બન્યું કે એક માણસ દુધ અને સોમલ મિશ્ર કરી પી ગયો; આગળના દાખલા કરતાં બેચેનીનાં કંઇક જુદાં ચિન્હ માલમ પડયાં પણ થોડા વખત પછી એ પણ મરણ પામ્યો. જો સોમલના ગુણ વિષે આપણે તદન અજાણ હોઇએ તો ફક્ત આ બે દાખલા ઉપરથી આપણે એમ નિશ્ચય ન કરી શકીએ કે સોમલ બન્નેમાં હતું અને મરણ બન્ને દાખલામાં બન્યુ—બે ચેનીનાં ચિન્હો કાંઈક જુદાં પડયાં તેનું કારણ એકમાં પાણી અને બીજામાં દુધ—માટે મરણ નીપજ્યું એ સોમલ થકીજ.

પરંતુ સોમલ અને ત્રીજી કોઇ ચીજ, સોમલ અને ચોથી કોઇ ચીજ ઇત્યાદિ અનેક દાખલાઓ જૂદા જૂદા દેશમાં અને જૂદી જૂદી ઋતુઓમાં બને અને દરેકમાં મરણ નીપજે તો આપણે નિશ્ચયતાની નજીક અને નજીક આવતા જઇએ. ઉપરના માત્ર બે દાખલાઓ પરથી કંઇ પણ ચોકસપણે કહેવાઈ શકાય નહિ તેની ખાત્રી કરવી હોયતો એ દાખલાઓમાં જે ચીજો લીધી છે તેથી જૂદી ચીજો લઈ ફેરફાર કરવો. જે એક માણસ સોમલ અને લીંબુ મિશ્ર કરી પી ગયો. બેચેનીનાં અમુક જણાયાં અને તે પછી થોડા વખતમાં મરણ પામ્યો. બીજા ફીણ અને લીંબુ મિશ્ર કરી પીધાં. બેચેનીનાં અમુક ચિન્હ મથી કાંઇક જુદાં) જણાયાં અને તે પછી મરણ પામ્યો. ઓમાં લીંબુ હતુંજ અને મરણ પણ નીપજ્યું ત્યારે શું નીપજ્યું ?

પહેલા દૃષ્ટાંતનું ટુંકું રૂપ

પ્રથમનો બનાવ.	પાછળનો બનાવ.
સોમલ તથા પાણી.	અમુક ચિન્હ તથા મરણ.
સોમલ તથા દુધ.	જુદી રીતનાં ચિન્હ તથા મરણ.

માટે મરણનું કારણ સોમલ.

ઉપરની બાબતો અક્ષરવડે દર્શાવીએ તો નીચે પ્રમાણે.

ક, ખ: ભ, મ.

ક, ગ: ભ, મ.

માટે મનું કારણ ક.

આ ઉપરથી એટલુંજ સમજવું કે મનું કારણ ક હોય એવો સંભવ રહે છે અને ઉપર કહ્યું તેમ જેમ જેમ વધારે દાખલાઓ બને તેમ તેમ સંભવ વધતો જાય. આ નિયમનો ઓછો અદકો ઉપયોગ નિત્યના વ્યવહારમાં બેમાલુમ આપણે કર્યા જઈએ છીએ. મન બે ત્રણ દાખલાઓપરથી ઉતાવળું અનુમાન કરવાને સદા તત્પર રહે છે તેથી બહુવાર અસાવધપણે જે બાબત બનવાનો કિંચિત્ માત્ર સંભવ રહેલો તે બાબત સંભવિત અને તે કરતાં આગળ વધી નક્કી જેવી મનાઈ જાય છે. આવો ભૂલાવો ન થાય તે સારૂ ઉપલા નિયમનું લક્ષપૂર્વક મનન બહુ અગત્યનું છે.

એ નિયમમાં આટલી વિશેષતા હોય તો તેનું અચોકસપણું ઘણે દરજ્જે ઓછું થાયછે,

વિશેષ એમ જોવામાં આવે કે પાછળના બનાવની બે અથવા અધિક બાબતોમાંથી જ્યારે જ્યારે ઉપર કહેલી એક બાબત ન હોય ત્યારે પ્રથમના બનાવની પણ આગળ કહેલી એક બાબત ન હોય પણ બીજી બધી હોય તો પ્રથમના બનાવની એ ...મુક બાબત પાછળના બનાવની અમુક બાબનું કારણ હોવું ...એ અને એ નિયમની બધી શરતો સંપૂર્ણ રીતે પુરી પડી છે ...ારી શકાય તો આગળ વધી એમ પણ કહી શકીએ કે ...એનું કારણ છે.

૨ મને એમ જોવામાં આવ્યું કે જ્યારે જ્યારે હું અમુક વસ્તુ ...ં ત્યારે ત્યારે મારૂં માથું દુખી આવે છે. વિશેષ એમ અ... ...ી વસ્તુ જ્યારે હું મૂકી દઉંછું ત્યારે માથાનો દુખાવો ... એ ઉપરથી અનુમાન એમ નીકળે છે કે એ અમુક

પરંતુ ખાધાથી મારૂં માથું દુખ્યું હતું અને તે ઉપરથી હું એમ નિશ્ચય કરૂં કે એ ચીજ હવેથી મારે નહિ વાપરવી તો તે વાજબી ગણાય.

નિયમ ૨ જો. બે બનાવોનું યુગલ એવી રીતનું હોય કે પ્રથમના બનાવની બે કે અધિક બાબતોમાં જ્યારે એક અમુક બાબતનો વધારો થાય ત્યારે બીજા બનાવની બે કે અધિક બાબતોમાં પણ કોઇ અમુક બાબતનો વધારો થાય છે એમ જોવામાં આવે ત્યારે એમ અનુમાન નીકળી શકે કે પ્રથમની નવી બાબત પાછલા બનાવની નવી બાબતનું કારણ છે; અથવા પ્રથમના બનાવની બે કે અધિક બાબતોમાંથી એક અમુક બાબત ઓછી કરી હોય તો બીજા બનાવની પણ એક અમુક બાબત ઓછી થઇ જાય છે એમ જોવામાં આવે તો પ્રથમના બનાવની બાદ કરેલી બાબત બીજા બનાવની બાદ કરેલી બાબતનું કારણ છે એમ અનુમાન થઇ શકે.

ક, ખ: ભ, મ.

ક, ખ, ગ: ભ, મ, ય.

માટે યનું કારણ ગ.

અથવા

ક, ખ: ભ, મ.

ક: ભ

માટે મનું કારણ ખ.

દૃષ્ટાંત.

પાણીથી ભરેલા પ્યાલામાં આપણે ફક્ત સોડા નાખીએ કે આસીડ નાખીએ તો પાણીને ઉભરો આવતો નથી પણ બન્ને ચોક્સ પ્રમાણ નાખીએ તો ઉભરો આવે છે તે ઉપરથી આપણે તરત કહી શકી ઉભરો આવવાનું કારણ ચોકસ પ્રમાણમાં નાંખેલું સોડા અને ઍ

એક તનદુરસ્ત માણસને બે દિવસ સુધી ખાવા પીવાનું બંધ કર્યું અને તે મરણ પામ્યો તે ઉપરથી જે ચૈતન્યને આપણે છીએ તે નીકળી જવાનું કારણ ખોરાકનું બંધ રહેલું એમ

આ નિયમ ઘણું કરી પ્રયોગને લાગુ પડે છે અને જેવું અનિશ્ચતપણું છે. તેવું આમાં નથી. આમાંતો

ગ ઉપરથી અસંખ્ય દાખલાઓને લાગુ પડતો ધારો વાસ્તવિકપણે બાંધી શકીએ છીએ પણ તે પ્રયોગ તપાસવામાં બહુ સંભાળ રાખવી જોઇએ કે કોઇ નવી બાબત જેની કંઈ પણ અસર જે બનાવ વિષે આપણે શોધ ચલાવતા હોઈએ તેના ઉપર લાગુ થઇ શકે તેવી બાબત દાખલ થવી ન જોઇએ. જો આ બાબતની ખાત્રી થઇ તો એકજ પ્રયોગપરથી બહુ ઉપયોગી વાસ્તવિક અનુમાન આપણે બાંધી શકીએ. આ નિયમના પેટામાં આપેલાં બે દૃષ્ટાંતો અથવા તેના જેવાજ બીજા પ્રયોગોમાં ઉપર કહેલી બાબતસર (એટલે કે કોઇ નવી બાબત કાર્ય ઉપર અસર કરે તેવી અજાણપણે દાખલ થઇ નથી ગઈ) કંઇ શંકા રહી જતી હોય તો જૂદે જૂદે વખતે બે ત્રણવાર તેજ પ્રયોગો ફરીથી કર્યાથી શંકા દૂર થઇ શકે.

માત્ર એકજ પ્રયોગ ઉપરથી આપણે બહોળા સિદ્ધાંત ઉપર કેવા તર્કથી આવી શકીએ છીએ તે નીચે દેખાડયું છે.

સોડા આસિડવાળું ઉદાહરણ.

પાણીમાં ઉભરો આવ્યો તેનું કંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ. કારણ વિના કાર્ય ન હોય.

સોડા તથા આસિડ સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુનો તેમાં ઉમેરો થયો નથી માટે સોડા તથા આસિડ થકીજ પાણીમાં ઉભરો આવ્યો. એકને એક કારણમાંથી તેજ કાર્ય નીપજે. (કુદરતની સમરૂપતા).

માટે જ્યારે જ્યારે આપણે સોડા તથા આસિડ એજ પ્રમાણમાં નાંખીશું,ત્યારે ત્યારે પાણીમાં ઉભરો આવશેજ.

પેહેલો નિયમ ઘણું કરી સ્વાભાવિક રીતે બનતા બનાવોનું અવલોકન કરવામાં ઉપયોગી છે. એક તરફ અનિશ્ચિતપણાનો કંઇક દોષ લાગુ પડે છે તો બીજી તરફ આગળ વર્ણવેલી પૂર્વણી સમેત લેતાં તેમાં એવો ગ છે કે આપણે તે બનાવનું ખરૂં કારણ શોધી શકીએ છીએ એટલાહિ પણ એજ કારણથી તે બનાવ બની શકે એમ પણ કહી છીએ.

મ ૩ જો. જો બે બનાવોનું યુગલ એવી રીતનું હોય ાન અમુક રીતે બદલાય તો બીજો બનાવ પણ બદ- બે બનાવો કારણની રીતે જોડાયલા હોવા જોઇએ.

બીજા નિયમને કેટલીક રીતે મળતો છે પણ તફાવત ામાં જ્યારે બેઉ બનાવની અમુક બાબત તદ્દન

નીકળી જાય ત્યારે લાગુ પડી શકે છે પણ કુદરતના અવલોકનપરથી એમ જણાશે કે કેટલાક બનાવોમાં અમુક બાબત એવી રીતે જોડાયલી હોયછે કે તેમાં વધઘટ થયા કરે પણ તે તદ્દન નાબૂદ ન થાય અને તેવા બનાવોમાં બીજા નિયમો નહિ પણ ત્રીજો નિયમ લાગુ પડે છે.

દૃષ્ટાંતઃ કાચની એક લાંબી નળી લીધી હોય અને તેમાં પારાનો અમુક જથો નાંખ્યો હોય તો માલમ પડશે કે જેમ જેમ આસપાસની હવામાં ગરમીનો વધારો થતો જશે તેમ તેમ શીશીમાં પારો ઉપર ચડતો જશે માટે પારો ચડવાનું કારણ ગરમીનો વધારો.

આ દાખલામાં અખતરાઓથી આપણી ખાત્રી થઇ શકે છે કે આસપાસની હવાની સ્થિતિમાં ફેરફાર અને શીશીમાં પારાનું ચઢવું એ બે બાબતો સિવાય ત્રીજી કોઇ એવી રીતે બદલતી બાબત નથી અને તે ઉપરથીજ આપણે કહી શકીએ છીએ કે એક બાબત કારણ છે અને બીજી કાર્ય છે. પણ જો એ વિષે આપણી ખાત્રી થઈ ન શકતી હોય તો એમ પણ બને કે એ બેઉ બનાવ ત્રીજાજ કોઇ બનાવમાંથી નીપજતું કાર્ય હોય. જેમકે જેમ જેમ વીજળીનો ઝબકારો વધતો જાય તેમ તેમ મેઘ ગર્જનાનો કડાકો જબરો થતો જાય પરંતુ એ બે બનાવોમાંથી એક કાર્ય છે અને બીજો કારણ છે એમ નથી પણ બન્ને એક સરખી રીતે વાદળના ઘર્ષણમાંથી નીપજતાં કાર્ય છે; અને એટલાજ માટે નિયમમાં એમ કહ્યું છે કે એ બે બનાવો **કારણની રીતે** જોડાયલા હોવા જોઇએ, એટલે કે એક બનાવ બીજાનું કારણ હોય કિંવા ત્રીજા કોઈ બનાવનું બન્ને કાર્ય હોય.

આ નિયમમાં નીચે પ્રમાણે પૂર્વણીનો ઉમેરો થઈ શકે. "જો આપણી ખાત્રી થઇ શકે કે આ બે બનાવ જોડે ત્રીજો કોઇબનાવ એવો • જે એવી રીતની વધઘટ સ્વીકારી શકે તો આપણે એમ કહી કે પ્રથમનો બનાવ પાછળના બનાવનું કારણ છે."

આ નિયમ જેટલી હદ સુધી પ્રયોગો કર્યા હોય તેટલી સંભાવવો ઠીક છે પણ તે કરતાં આગળ વધી ગણત્રી ચ અત્યંત સંભાળ લેવી જોઈએ.

ત્રાજળની સ્થિતિ સ્થાપકતા, પ્રવાહી પદાર્થો તેમ

બીજી વસ્તુઓ તેના સ્પર્શમાં આવતા પદાર્થોને કેટલે અંશે નડતર કરેછે તેને લગતી પૂર્વે થયલી ગણત્રીઓ પ્રયોગોની હદમાં ન રહેલી એવી હાલ વિશેષ પ્રયોગોથી ખોટી માલુમ પડી છે. ભૂલો જે થઇ છે તે આ નિયમનો ગેરઉપયોગ કર્યાથી થઇ છે. આથી કાંઇ નિયમ દોષિત ઠરતો નથી. નિયમ બરાબર અમલમાં આણ્યો હોય તો એમાંથી બહુ ઉપયોગી સિધ્ધાંતો નીકળે છે. ગતિનો બહુજ જાણીતો પહેલો નિયમ આ નિયમને આધારેજ નીકળ્યો છે અને તેનો એક ભાગ ટુંકામાં આવી રીતે વર્ણવી શકાય.

“ગતિમાન સર્વ પદાર્થો જ્યાંસુધી કોઇ નવું બળ લાગુ ન થાય ત્યાંસુધી તે સીધી લીટીમાં એક સરખી ગતિમાં ચાલુજ રહેશે.”

આ નિયમ ઉપર ઉપરથી જોતાં આપણે દરરોજ જે નજરે દેખીએ છીએ તેથી તદન ઉલટો ભાસેછે. આપણે ખુલ્લી રીતે જોઇએ છીએ કે પૃથ્વી ઉપરના તમામ પદાર્થો જ્યારે પણ ગતિમાં હોય છે ત્યારે રફતે રફતે તેની ગતિ ધીમી થઇ જાય છે અને અંતે તે અટકી પડે છે પરંતુ એમાં યાદ રાખવું જોઇએ કે દરેક ગતિમાન પદાર્થને કેટલી કેટલી હરકતો (ઘર્ષણ, હવાનું નડતર ઇત્યાદી) વચ્ચેથી પસાર થવું પડે છે. આ નડતરોનો, નિયમમાં જે નવું બળ કહ્યું છે—એટલે કે જે બળથી તે ગતિ પ્રાપ્ત થઇ પદાર્થ ગતિમાન થયો તે સિવાયનું કોઇ પણ બળ—તેમાં સમાવેશ થાય છે. એ નડતરોનો તદન અટકાવ કરી પ્રયોગ કરવો એ આપણી શક્તિથી બહાર છે પરંતુ એ નડતરો ઘણે દરજ્જે આપણે કમી કરી શકીએ છીએ. ઉઘાડું છે કે ખડબચડી જમીન ઉપર આપણે દડો ગબડાવીશું તો થોડીજ વારમાં તે ગતિથી અટકશે. જો જમીન સરખી અને લીસી હશે તો તેની ગતિ વધુ વખત ટકશે તે કરતાં આગળ વધી
દી જમીનને બદલે જો સંગેમરમરની સપાટ અને તે કરતાં વિશેષ
ઉપર એજ પ્રયોગ કર્યો હોય તો ગતિ આગળના કરતાં વધારે ને
ખત ચાલુ રહેશે. હવાની નડતરનો અટકાવ કરવો એ પણ ચો-
ી બની શકે તેમ છે. **એરપમ્પ** (વાત્ શોષકયંત્ર) નામનું
ીતનું યંત્ર થાય છે કે તેમાં ગોઠવેલા પાત્રમાંથી આપણે હવા
ીએ છીએ. જો કે તેમાંથી હવા સદન્તર ખાલી કરવી
પરંતુ ઘણે અંશે આપણે તેમ કરી શકીએ છીએ. સા-
ગેથી લોલક લટકાવી તેને ગતિ આપી હોય તો એ

કે ત્રણ મિનિટ સુધી ગતિમાન રહે છે. પણ જો તેજ લોલકને એરપમ્પના પાત્રમાં બની શકે તેટલી હવા ખાલી કીધા પછી લટકાવ્યું હોય તો તે ઘણા કલાક સુધી ગતિમાં રહી શકે છે. એક પ્રયોગમાં ત્રીસ કલાક સુધી લોલક ગતિમાન રહી શક્યું હતું. અર્થાત જેમ જેમ નડતર ઓછી તેમ તેમ ગતિ વધારે વાર નભી શકે એટલે કે જો નડતર બિલકુલ ન હોય તો લોલક એક વાર ગતિમાં આવેલું પાછું બંધ પડેજ નહીં.

જો ઉપર કહેલી નડતરો આપણે તદ્દન દૂર કરી શકીએ તો બીજો નીયમ લાગુ પડી શકે પણ તેમ બનવું અશક્ય છે તેથી આપણે ત્રીજા નિયમની સહાય લઇએ છીએ.

નિયમ ૪ થો. કારણ અને કાર્યનું યુગલ એવી રીતનું હોય કે કારણનો અમુક ભાગ કાર્યના અમુક ભાગનું કારણ છે એમ જાણવામાં આવેલું હોય તો તે આખા કારણનો બાકીનો ભાગ આખા કાર્યના બાકીના ભાગનું કારણ હોવું જોઇએ.

અ કારણના ક, ખ, ગ, કટકા થઇ શકે અને તેને મળતા આ કાર્યના ચ, છ, જ, કટકા થઇ શકે વળી ક એ અ નું કારણ છે એમ જણાયલું કે સિદ્ધ થયલું હોય તો અ નો બાકીનો ભાગ, ખ, ગ, આ ના બાકીના ભાગ છ, જ, નું કારણ હોવું જોઇએ.

પહેલી નજરે આ નિયમ એટલો તો સહેલો અને ઉઘાડો ગાલમ પડેછે કે તે લખવાની આવશ્યકતા ભાગ્યેજ જણાય છે. પણ નીચેના દ્રષ્ટાંતો ઉપરથી જણાશે કે તે બહુ ઉપયોગી છે. એની સહાયથી ઘણાક શોધો થયલા છે. ખગોળ વિદ્યાના ઘણા ખરા શોધો એના થકીજ છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૪ થી એમ અવલોકન કરવામાં આવ્યું કે યુરેનસ ગ્રહની આસપાસ જે જાણવામાં આવેલા ગ્રહો છે તેની જેટલી અસર કક્ષા ઉપર પહોંચવી જોઇએ તે કરતાં એની કક્ષામાં વ્યગ્રતા વિશેષ છે એના સંબંધમાં ઘણીક અટકળો થવા માંડી. ખરી અટકળ જે ગ[illegible] શાસ્ત્રીઓને સૂઝી તે એ કે જાણવામાં આવેલા ગ્રહોની અસર કરતાં વધારે છે તો અમુક ઠેકાણે એક નવો ગ્રહ હોવો જોઇએ. ઇગ્લં[illegible] એડમ્સ અને ફ્રાન્સમાં મૉનસ્યુર લેવેરીઅર એ બેહુએ એક બી[illegible] સ્વતંત્રપણે એ શોધ કર્યો. વ્યગ્રતાનું કારણ આસપાસના ગ[illegible] એજ હોવું જોઈએ. જાણીતા ગ્રહોનું ખેંચાણ આટલું હો[illegible] બાકીની વ્યગ્રતા અમુક સ્થળે અમુક કદનો ગ્રહ હો[illegible]

શકે એવી રીતની તેમણે ગણત્રી કરી. મોનશીઆર લેવેરીઆરે ઇ. સ. ૧૮૪૬ ની ૨૩ મી સપટેમબરે પોતાની ગણત્રી પૂરી કરી ડાકટર ગૅાલને લખી વાળ્યું કે ફલાણે ઠેકાણે નવો ગ્રહ હોવો જોઈએ. ડા. ગૅાલે તે [illegible] નિરીક્ષાગૃહ ઉપરથી અવલોકન કર્યું અને ખરેખર તેજ [illegible] નેપચ્યુન ગ્રહને શોધ થયો.

[illegible] વાઇનના ખપ તથા બીજી તરફ બીર તથા જલદ દારૂનો [illegible] માં છેલ્લા સાઠ વરસ સુધીનો તપાસતાં એમ માલમ [illegible] તથા જલદ દારૂનો ખપ બહુ વધી ગયો છે. અને વાઇનનો લગભગ તેજ [illegible] રહી ગયો છે. ખપનો આધાર વસ્તી તથા લોકોની આદત ઉપર રહેલો છે. વસ્તી એ અરસામાં બહુ વધી ગયલી છે છતાં વાઇનના ખપમાં વધારો થયો નથી તો તેનું કારણ લોકોની પીવાની આદતમાં ફેર પડી ગયલો હોવો જોઇએ અર્થાત વાઇન તરફ કંઇક અભાવ અને બીર તથા જલદ દારૂ તરફ કંઇક વધુ વલણ ગયલું હોવું જોઇએ.

આ ફક્ત નમુનાના દાખલા આપ્યા છે. એવીજ રીતે બીજા સંખ્યા બંધ દાખલા આપી શકાય.

આ ચાર નિયમો તથા બે પૂરવણીઓ લક્ષપૂર્વક વાંચી મનન કર્યાથી આ વિષયને મથાળે આપેલું જે "કાગનું બેસવું ને તાડનું પડવું" એ કથનને કિયો નિયમ લાગુ પડી શકે છે અને કાગના બેસવાથીજ તાડનું પડવું થયુ એમ માનવામાં શો વાંધો છે તે ચતુર વાંચનાર સહેલાઇથી સમજી જશે.

આ નિયમો વ્યવહારી બાબતોમાં અક્ષરસ લાગુ પાડવા એ જરા મુશ્કેલ કામ છે. પરંતુ એટલુંતો દેખીતું છે કે જેમ જેમ આપણા વિચારો એ નિયમોને વધારે ને વધારે મળતા થશે તેમ તેમ આપણા વિચારો [illegible]ારે ને વધારે શુદ્ધ ગણાશે.

ઉપરના નિયમો લાગુ પાડવામાં નીચેની ભૂલો ન થાય તે માટે સાવચેત રહેવું જોઇએ.

ખરૂં કારણ એક હોય તેને બદલે બીજુંજ કારણતો સમજાયું નથી?

[illegible]ારણ ખરૂં પણ તેની સાથેના બીજા એકત્ર કારણ તરફ અલક્ષ.

[illegible] કારણમાંથી નીપજેલાં બે કાર્યોને પરસ્પર કારણ રૂપ સમજવાં.

[illegible] કારણ હોય તેને નજીકનું કારણ સમજવું

[illegible]ને લગતાં દ્રષ્ટાંત અનુક્રમે નીચે આપ્યાં છે.

(૧) બહુ ઠેકાણે એવો મત ફેલાયલો જોવામાં આવેછે કે કારબોનિક આસિડ લોહીમાં ઝેરી અસર પેદા કરેછે. એ ભૂલાવો એમ ઉત્પન્ન થયોછે કે જ્યારે ઓક્સીજન (પ્રાણવાયુ) લોહીમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી, એટલે કે જ્યારે કારબોનિક આસિડનો જથો એટલો બધો થઈ જાય છે કે પ્રાણવાયુ દાખલ થઇ ન શકે ત્યારે માઠું પરિણામ નીપજે છે, બાકી કારબોનિક આસિડમાં એ અસર છેજ નહીં, તતો લોહીમાં સર્વદા હાજર રહેછે. જનાવરોના લોહીની અંદર કારબોનિક આસિડ દાખલ કરવાના ઘણા અખતરા થએલા છે અને તેમાંથી કંઇ પણ ખરાબ અસર માલમ પડી નથી.

આ દ્રષ્ટાંતમાં **અ** ની હાજરી કારણ ગણવામાં આવેછે પણ ખરૂં કારણ **આ** ની ગેરહાઝરી છે, પણ એમાં એટલું તો ખરૂં છે કે **અ** ની હાજરીથી **આ** ની ગેરહાજરી થઇશકે; પણ તેમતો ઇ કે ઉ ની હાઝરીથી **આ** ની ગેરહાઝરી નીપજી શકે, પણ તેથી તે કાંઇ ખરૂં કારણ ગણી ન શકાય. દ્રષ્ટાંત બીજું—એક માણસે પોતાના કોઇ વડીલ સાધુ પુરુષની કબર પાસે થએલા મધપૂડામાંથી મધ કાઢી એક છોકરાને શુલી (જીભ ઉપર સફેદ પડ બંધાય છે તે)નો રોગ થયો હતો તેને ચટાડયું, અને તેથી તેને ફાયદો થયો. તે ઉપરથી તેણે લોકોને કહ્યું કે જૂઓ આ સાધુ પુરૂષની કબરનો કેવો ચમત્કાર છે!

એ રોગને મધ ગમે તે ઠેકાણેથી આણેલું હોય, તોપણ ફાયદો કરે છે. ખરૂં કારણ મધ તેને પડતું મૂકી જૂદુંજ કારણ બતાવવામાં આવ્યું.

વૈદકની બાબતમાં છેલ્લું ઓસડ સાજા થવાનું કારણ ગણવું એ બહુ સ્વાભાવિક છે, જો કે તેમ કરવું કેટલી વાર ભૂલ ભરેલું પણ હોય છે. વળી યાદ રાખવું જોઇએ કે કેટલાક દર્દો એવાં હોય છે કે તેને સારા કરવાને ફક્ત વખત આપવાની જરૂર છે. એટલે કે તેઓ પોતાની મેળેજ અમુક કાળ પછી સારા થાય છે. તાવીઝ, તાવના દોરા, મંત્ર ઇત્યાદિ માનનારાઓ, ઉપરની બાબતોનો બહુ વાર ગેરવાજબી લાભ શકે છે. એ સિવાય એક વિશેષ બાબત છે તે આ સ્થળે ભૂલી ન જોઇએ. વિશ્વાસથી પણ દરદીને ફાયદો થાય છે. અમુક દવામાં ગુણ ન હોય તો પણ બીમાર માણસને જો એમ ખાતરી થઇ મને જરૂર ફાયદો થશે તો ઘણાક રોગો એવા હોય છે થોડો કે ઘણો થઈ જાય છે. આ મુદ્દાને અનુસરીને કેટલ આપતાં પહેલાં તેનાં બહુ વખાણ કરે છે, અને ફલાણ

ને એથી ફાયદો થયો છે એમ દરદીને કહી સંભળાવે છે.

(૨) મગજના કેટલાક દર્દો એવા હોય છે કે તેમાં ઉલટીની દવા કંઇ અસર કરતી નથી પણ જો પ્રથમથી કોઈ નિદ્રાજનક ઓસડ આપ્યું હોય તો ઉલટીની દવા અસર કરે છે. આ ઠેકાણે એક દવા નહીં પણ બન્ને દવાઓને ઊલટી આણવાનું કારણ સમજવું જોઇએ.

જો આપણને કોઈ કહે કે ફલાણો માણસ દ્રવ્ય ગુમાવ્યાથી ગાંડો બની ગયો, તો તેમાંથી તરત શંકા નીકળશે કે ફલાણા ફલાણાએ દ્રવ્ય ખોયું પણ તેઓ કાંઈ ગાંડા બની નથી ગયા. જો માત્ર એજ કારણ હોય તો તેમાંથી એકજ અચળ કાર્ય નીપજવું જોઇએ. અર્થાત એ દીવાનાપણાનું એકજ કારણ નથી, પણ એની સાથે બીજાં કારણો પણ હોવાં જોઇએ.

૩ અમુક બંદરમાં એમ દીઠામાં આવ્યું કે જ્યારે જ્યારે ત્યાં કોઇ બહારનું વહાણ લંગર નાખતું, ત્યારે ત્યારે ગામના લોકોને સરદી થઇ આવતી. આમ થવાનું કારણ શું તે વિષે તરેહવાર અટકળો ચાલતી. ત્યાંના ડાક્તરે અભિપ્રાય આપ્યો કે વહાણમાંથી નીકળતી બદબો એનું કારણ હોવું જોઇએ, પણ એ કારણ સંતોષકારક ન જણાયું. અંતે ખરૂં કારણ જડયું. એ બંદરની બાંધણી એવી રીતની હતી કે ઇશાન કોણ તરફનો પવન વાય, ત્યારેજ વહાણ બંદરમાં આવી શકે. અર્થાત વહાણનું આવવું એ સરદી થવાનું કારણ નહોતું પણ ઇશાની પવન એ વહાણના આવવાનું તેમજ સરદી થવાનું કારણ હતું.

૪ નજીકનું કારણ શું છે અને દૂરનું કારણ શું છે એ જાણવું કોઈવાર સંસાર વ્યવહારમાં બહુ ઉપયોગી થઇ પડે છે કેમકે નજીકનું કારણ દૂર કર્યાથી તેમાંથી નીપજેલું કાર્ય થોડો વખત બંધ પડે, પણ ફરી દૂરના કારણ થકી તે પાછું ઉત્પન્ન થાય; અથવા એમ પણ બને કે દૂરનું [illegible]ણ કાઢી નાખ્યા છતાં કાર્ય પૂર જોશમાં ચાલુ રહે.

કલકતાના બ્લેકહોલ (કાળાગૃહ)માં પૂરાએલા કેદીઓ જ્યારે બહુ અકળાતા હતા ત્યારે તેમને પાણી આપવામાં આવ્યું. જેમ જેમ [illegible]ર પાણી પીએ તેમ તેમ પાણી પીવાની તૃષ્ણા વધતી જાય. જ્યાં [illegible]ેમને નહોતું દેખાડયું ત્યાં સૂધી જેમ તેમ તેઓ પોતાની ત[illegible]ા પણ પાણી પાસે આવ્યાથી તૃષ્ણામાં વધારો થયો. અ[illegible] તૃપ્તી નહોતી થતી. શરીરમાં પ્રવાહી પદાર્થની ન્યૂન-

તા એજ તરસનું કારણ ગણીએ તો ઉપલો બનાવ સમજાવી ન શકાયતે- વો થઇ પડે. એ મૂળ કારણ છે ખરૂં પણ એમાંથી ઉત્પન્ન થતું બીજું નજી- કનું કારણ છે. પ્રવાહી પદાર્થની એ ન્યૂનતામાંથી મ્હોડામાં અને ગળામાં એક જાતની ઉષ્ણતા પેદા થાયછે. પાણી પીધાથી એ ન્યૂનતા ઘટેછે. પણ તરતજ લોહીનો વધારે મોટો પ્રવાહ એ સ્થળે આવે છે અને તેથી પાણીની તૃષ્ણા વધારે થાયછે. અર્થાત મૂળ કારણનો નાશ થાયછે પણ નજીકનું કારણ પૂર જોશમાં રહેછે, એટલુંજનહીં પણ વૃદ્ધિ પામેછે. એ કેદીઓએ જો ઠંડા પાણીને બદલેજરા જરા ગરમ ચાહ પીધી હોત, અથવા બરફના કટકા મ્હોંમાં રાખી પીગળવા દેત તો તેની અસર જૂદીજ થાત.

આ ભૂલો કાર્ય અને કારણ સિવાય ત્રીજી કોઇ બાબત તરફ દુર્લક્ષ ગાથી જન્મ પામેછે. પણ એનો બીજો પણ પ્રકાર છે. કોઇવાર બે બા- બતોમાંથી કારણ કયું અને કાર્ય કયું, તે પિછાનવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, કેમકે એકની અસર બીજા ઉપર પહોંચે છે અને ફરી બીજાની અસર પહેલા ઉપર પહોંચેછે જેમકે ઊદ્યોગ કર્યાની ટેવ પડયાથી ધન પેદા થાયછે, અને ધન પેદા થયાથી ઉદ્યમ કરવા વધારે મન થાયછે. બીજો દાખલો લઇએ, વિદ્યાભ્યા- સથી સગજ શકિત તીક્ષ્ણ થાય છે અને સગજ શકિત તીક્ષ્ણ થયાથી અભ્યાસ કરવા વધારે રૂચી થાયછે. છાકટાપણું લોકોની હલકી બુદ્ધિમાંથી પેદા થાય છે અને તેને ઊલટાવી નાંખીએ તો છાકટા પણાથી બુદ્ધિનું ખે- ડાણ થતું અટકે છે અને તેથા જે કારણથી તે ઉપજ્યું તેને પુષ્ટિ મળે છે

સાઇકલોન (વાતચક્ર) વેળા જે હુડાહુડ વરસાદ પડેછે તે કાર્યછે કે કારણ એ એક સવાલ ઉભો થએલો છે.

ઊપરનું વિવેચન પૂર્ણ અનુમાન સંબંધી છે હવે અપૂર્ણ અનુમાન ના વિષય ઊપર આવીએ છીએ.

અપૂર્ણ અનુમાન બે પ્રકારના છે. સાદૃષ્ય અને સાદી ગણત્રી. સાદ ષ્ય—બે બનાવો અમુક તપાસવામાં આવેલી બાબતોમાં મળતા આવે માટે બીજી અમુક નહી તપાસાએલી બાબતોમાં પણ તેઓ મળતા હોવા જ

બે બનાવો અ અને બ માં ત્રણ બાબતો ક, ખ ને ગ આવી. વિશેષ અ માં ઘ બાબત છે. તે ઉપરથી અનુમાન બાબત ઘણું કરી હોવી જોઈએ.

પૃથ્વી એ ગોળો છે તેમ ચંદ્રમા પણ ગોળો છે; પૃ ગોળાની આસપાસ ફરેછે. તેમ ચંદ્રમા પણ ફરેછે; પૃ

પહાડો છે તેમ ચંદ્રની સપાટી ઉપર પણ છે. પૃથ્વી ઉપર ઝાડ પાન અને વસ્તી છે. માટે ચંદ્રમા ઉપર પણ હોવાં જોઇએ.

એ પ્રકારના અનુમાનની કીમત એ બે બનાવોમાં જાણવામાં આવેલી મળતી આવતી બાબતો કેટલી છે અને નહીં મળતી આવતી કેટલી છે તેના ઉપર આધાર રાખેછે. જો મળતી આવતી બાબતો ચાર હોય અને જૂદી પડતી બાબતો ત્રણ હોય, તો અનુમાન પોણોસો ટકે ખરૂં છે એમ કહેવાય. એમાં એક રીતે સંભાળ એમ રાખવી જોઈએ કે મળતી આવતી બાબતો એક બીજાથી તદન સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. એટલે કે પરસ્પર કારણ રૂપે જોડાએલી ન હોવી જોઈએ, બીજી સંભાળ એ લેવાની છે કે જે બાબત મળતી આવતી છે એમ સિદ્ધ કરવાનું હોય તે બાબત જાણવામાં આવેલી મળતી આવતી બાબતો કે જૂદી પડતી બાબતોની સાથે કારણ રૂપે જોડાએલી ન હોવી જોઇએ જો ઉપર કહેલી ત્રણ બાબતોમાંથી ક ખ કારણ રૂપે જોડાએલી હોય તો મળતી આવતી બાબતો ત્રણ નહીં પણ બે ગણવી જોઇએ.

સાદૃશ્યમાંથી નીકળતો ભુલાવો—કેટલીક ઉપયોગી વેપારની જણસોની પેદાશમાં જો આખી દુનીઆમાં મોટો અને જાથુકનો ઘટાડો થાયતો આપણને બહુ નુકસાન થાય. જેમકે હાલ જેટલું અનાજ પૃથ્વી ઉપર પાકે છે તેથી ફક્ત અરધુંજ પાકે તો તેથી થતી નુકસાની દેખીતીજ છે. એવીજ રીતે લોખંડ કે કોલસાના જથામાં ઘટાડો થએ તો પણ એજ પરિણામ નીપજે એમ આપણે જાણીએ છીએ એ ઉપરથી અનુમાન કે સોનું કે રૂપું, જે ઉપયોગી વેપારની જણસ છે તેની પેદાશમાં જો ઘટાડો થાય તો આપણને ભારે નુકસાન થાય. આ અનુમાન ખોટું છે, કેમકે સોના રૂપાનો વેપારની રીતે ઉપયોગ તેની અછત ઉપરજ આધાર રાખે છે. જો આખી દુનિયામાં રૂપું હાલ નીકળેછે તેથી અડધુંજ નીકળે તો રૂ- ... સિક્કા હાલ જે ચાલે છે તે કદમાં અરધા થઇ જાય, નુકસાની ગણી- ... એટલીજ. હા, જેમને ઘરેણાં ઉપર પ્રિતી છે, તેમને જરા ભારે ...ય, કદાચ ઘરેણાંનાં કદ હાલનાં કરતાં અરધાં થઇ જાય.

દૃષ્ટાંત અપૂર્ણ સાદૃશ્ય નહીં, પણ તેનો ગેર ઉપયોગ કર્યાથી ...નનું છે.

નિયમમાં આપણે ઘણાક દાખલાઓનું અવલોકન કરી અનુ- ...ે અને તેમાં ભૂલ ન આવે માટે જૂદી જૂદી જાતના અને

જેમ બને તેમ વધારે દાખલા લઇએ છીએ. એ સંભાળ જો ન લઇએ તો અનુમાન અપૂર્ણ બને છે.

દૃષ્ટાંત—કોઇ માણસે પ્રથમથી કહ્યું હોય કે ફલાણી બાબતનું પરિણામ આમ નીપજશે, અને ખરેખર તેમજ બન્યું, તે ઉપરથી અનુમાન કે એને એ બાબતનું પૂર્વ જ્ઞાન હતું, અને તેથી પણ આગળ વધી એમ માની લેવું કે એવી એવી બાબતોમાં જે એ ભવિષ્ય ભાખે તે ખરૂંજ પડશે એ બહુ અપૂર્ણ અનુમાન ગણાય. એમ ધારો કે એની વાત એક નહીં પણ બે ત્રણવાર ખરી પડી તો પણ એ અનુમાન અપૂર્ણ ગણાય.

ગામડાઓમાં અભણ લોકો ઘણું કરી એજ ધોરણપર વરતે છે. બે ત્રણ બાબતો ઉપરથી કોઇ સાધારણ રીતે ભણેલા હુશિયાર માણસ ઉપર આસ્થા બેસી ગઈ તો પછી હમેશા તેના કહ્યામાંજ તે રહેવાના.

બે ત્રણવાર મીંદડી આડી ફરી ગઈ અને કામની સિદ્ધિ ન થઇ તે ઉપરથી અનુમાન કે કામની સિદ્ધિ ન થઈ તેનું કારણ મીંદડીનું આડું ફરી જવું ઈત્યાદિ દાખલાઓ આ વિષયને આરંભે આપેલા છે માટે અંહી વિશેષ આપ્યા નથી. આ દાખલાઓ **સાદી ગણત્રી**ના પેટામાં આવેછે.